

Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 17 (2007)

Artikel: Fontaunas da dretg romontschas : ord igl anteriur territori grischun dalla Ligia dalla Casa da Dieus e dalla Ligia Grischa
Autor: Bundi, Martin
Kapitel: Medel
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-858957>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 14.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Medel

Uordens da Medel

Enzacons tiarms historics

L'istoria da Medel — il num deriva dil plaid 'metallum' che fa endamen las minieras — ei vasta e complexa. Ei setracta buca da dar cheu ina survesta¹. Mo igl ei necessari da relevar quei che gida a far capir il senn e cuntegn dils uordens che suondan.

Egl 8avel e 9avel secul han ils muntgs da Desertina extendiu lur urbanisaziun ed egida silla val dil Rein-miez. Sut lur protecziun e suveranitat travaglia il mudest diember d'habitonts duront tschentanners. Claustra e cardientscha, puesser, minas e pass eran il funs, sil qual ei sesplegaus il svilup e destin dalla val.

Tgi che vul anflar la vischnaunca, sto ir suenter ils fastitgs dalla pleiv. Viaden el 12avel tschentaner ha l'abbazia fundau a Platta ina caplutta per las scheinettas dado e dadens la Val da Crusch. Il patrocini da s. Martin plaida clar per l'influenza claustrala. Il plevon da S. Gions a Mustér ha promoviu quei sanctuari ch'ei restaus aunc ver 300 onns ina specia da filiala. El era buc allontanaus avunda dalla pleiv-mumma ora Cons per daventar independents. Las libertads dil pievelet eran aunc bravamein restrenschidas. In administratur dil convent benedictin — pigl onn 1322 ei minister Johannes Faber documentaus — manischava ella val.

¹ La megliera survesta porscha dr. Martin SOLIVA ella Neue Bündner Zeitung dils 19. 4. 1963, cronica nr. 83.

Tgi che vul studiar la Val Medel e ses differents aspects, consulteschi la documentaziun bibliografica da pader Ambros WIDMER; siu tiposcret da 23 paginas, Mustér 1971, ei in guid segir tras las publicaziuns romontschas, tudestgas e talianas. Ultra da quei ha A. WIDMER dedicau ina liunga seria d'artechels alla Val Medel ella glisch dalla litteratura. Quels ein cumpari els toms 77—86 dallas **Annalas** dalla Societad Retoromontscha. Il medem autur ha era intercuretg il lungatg da Medel en tschun artechels dalla **Vox Romanica**, toms 21, 22, 26, 29 e 33.

El 14avel e 15avel tschentaner ei la populaziun carschida e s'enfirmida, bein oravontut grazia all'explotaziun dallas minas ed al traffic sul Cuolm S. Maria. Dil temps digl avat Pieder da Putnengia eran ils avdents da Medel ina cuminonza cun agens meinis e miras precisas. Els senuspevan per exempel pli e pli da serender las dumengias en tuttas auras o «Musteir» al survetsch divin. Cul temps han plevon ed avat da Mustér mussau capientscha per la situaziun dils parochians isolai. Anno 1456 ha papa Calist III alzau il sanctuari da s. Martin al grad da baselgia parochiala. La separaziun definitiva da Mustér ei

denton succedida pér 1500².

Il success allegau e la cunscienza dall'atgna forza, mo era ils artechels da Glion e la momentana fleivlezia dil convent claustral han promoviu l'indipendenza dalla vischinonza medelina. Viers la fin dil 16avel tschentaner fuorma la val ina vischnaunca cun in statalter alla testa. El contract da vendita dall'alp Cristallina dils anno 1644 cumparan «il statalter e cussegl dall'entira vischnaunca». Quei svilup lai sminar co purs e berniers han consolidau il progress acquistau. Duront onns e tschentaners serefereschian els, magari detscharts e stinai, a lur vegls dretgs artai.

Duers ed avantatgs eran beincapiu fixai mo darar per scret. Ei vegneva silpli nudau brevs da tscheins e da feudum, convenziuns, sentenzias e contracts da cumpra. La moda da patertgar ed il sentiment pil gest e dueivel vegnevan dai vinavon oralmein d'ina generaziun a l'otra. Ils vegls tenevan endamen mintga dretg e schabetg. Ins di buca per nuot aunc oz ch'els havevien memorias sco cavals.

Els onns da nossas retschercas, ella secunda mesadad dil 18avel e per part el 19avel tschentaner, dominavan in tozzel famiglias la vischnaunca. La barca menava surtut la schlatta dils Capeders, numnai meinsvart schizun de Capeder. Quels magnats han susteniu ils de Latour el cumbat encunter la dieschma claustrala, dalla quala la Cadi ei sefatga libra anno 1738. Els decennis suandents havevan plevon Gion Capeder e mistral Giusep Antoni Capeder il plaid grond ella cuminonza da rodund 700 habitonts³.

² Archiv parochial Medel, burgameinas dils 6. 4. e dils 20. 9. 1456. Leutier VENZIN, *Val Medel* en *Annalas* 37, 35s. C. GIGER en *Ischi* 44, 72—88. PÖSCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 128s. H. BÜTTNER/I. MÜLLER, *Frühes Christentum im schweizerischen Alpenraum*. Nossadunnaun 1967, 36, 48, 72, 130. MÜLLER, *Abtei Disentis* 23, 35, 58, 61.

³ SPESCHA 17. TOMASCHETT, *Zehntenstreit* 46, 93. C. GIGER en *Ischi* 44, 79—81. GIGER, *Cristagl medelin* 40s. MÜLLER, *Abtei I*, 233, 237.

Documents e retschercas

La vischnaunca da Medel posseda dapi diesch onns in archiv exemplar. Quei ei il meret da vegl conrector dr. Martin Soliva. Ferm sustenius dil president communal, deputau Battista Flepp permiert, ha el ordinau igl archiv cun acribia e carezia. Aschia regia ei egl archiv da Platta ina survesta eccellente, in fatg che levgiescha grondamein la lavur dil scrutatur.

Questa ediziun d'uordens comunals sebase oravontut sin ina roscha documents dil 18avel e 19avel tschentaner. Biars ein stai digns da vegnir publicai, auters ein citai mo agl ur per forza survir sco muossavia als tschercaders vegnents.

La fontauna principala ei il vegl *Cudisch da protocols*, numeraus cun 1.1. Quei volum el format 34,5×22 cm e 6 cm gros ei il pli vegl e verdeivel ella retscha dils cartularis conservai egl archiv communal. El appartegn alla categoria dils famus cudischs da curegias. Sia ligiadira da curom tractaus cun decoraziuns da bul rullau e streh da fier alla moda barocca fageva a siu temps senza dubi ina biala cumparsa. Oz ein cuviartas e dies isai bravamein; mo ils rodund 300 fepls ein restai ualti intacts. Il cudisch ei paginaus da treis entochen 283. Igl emprem fepl manca; fors ha el surviu ina gada da frontispezi. Cun excepziun dallas paginas tudestgas 128—143 ei tut scret en romontsch. Il dialect da Medel vegn tut priu alla cuorta, e quei en favur dil lungatg uffical dalla Cadi preferius dils nuders.

Il Cudisch dalla vischnaunca — aschia vegn quella collecziun numnada in pèr gadas els protocols — resda dils fatgs comunals dils onns 1745 entochen 1862. El havess aunc giu plaz per bia notizias; mo pli che la mesadad dils fepls ein restai vits. Ei para ultra da quei ch'ils actuars hagian schau tscheu e leu largias per enscriber zacu ina u l'otra aschunta. Denton ei enqual notizia probabel ida a piarder u daventada anno 1777 l'unfrenda dil terribel incendi da Curaglia, il domicil da pliras famiglias Capeder.

Ei resta igl emperneivel duer d'engraziar als gidonters e promoturs da questa lavur. Jeu seregordel bugen da duas discussiuns animadas cul vegl scolast e postenent Carli Giger da pia memoria. El ha, il pli savens sut il pseudonim Ursus de Medell, perscrutau cun pissiun e perseveronza l'istoria locala. Dr. Guido Condrau ha surschau a mi il material rimnaus per sia solida dissertaziun sur las alps dalla Cadi.

Plirs vischins da Medel han demussau viv interess per mias retschercas, oravontut scolast ed archivar Linus Beeli, canzlist Gion Fidel Pally, scolast e president communal Arnold Candreia, scolast Leo Pally, vegl mistral Hermann Lutz, inschignier Albert Lutz e dr. Clemens Pally. Jeu hai apprezziau lur adina prompt sclariment, in exempel dil spért da survetscheivladad che ha neu e neu distinguiu ils Medelins.

Igl ei buca necessari d'enumerar cheu la litteratura medelina, essend che la bibliografia da pader Ambros Widmer po satisfar a tuttas pretensiuns⁴. Per las ovas da num e pils annuaris sco *Annalas*, *Ischi*, *Glogn* ed auters vegn ei per regla duvrau il sistem d'abbreviazions dil *Dicziunari Rumantsch Grischun*, vol. 5, XIVss. Perencunter tucca ei da far resortir quater publicaziuns che vegnan citadas savens en moda scursanida:

Guido CONDRAU, *Eigentum und Nutzung der Gemeindealpen der Cadi*. Mustér 1958.

Carli GIGER, *Die Vieh- und Weidealpen an der Nordrampe des Lukmaniers* (lavur repassada ed introducida da Martin SOLIVA). *Bündner Monatsblatt* 1955, 249—288.

Carli GIGER (Ursus de Medell), *Cristagl medelin*. Mustér 1962.

Giohen Benedetg VENZIN, *La vall de Medel*. *Annalas*, 37, 21—58 e 39, 45—85.

⁴ Mira nota 1.

1. Uordens da vischnaunca

Ils Tschentaments da 1763, ils emprems e pli liungs da questa part, ein stai in tierm impurtont ellas stentas fatgas per stabilir in uorden nizieivel per las scheinas dado e dadens la Val da Crusch. Lur antecessurs, als quals il paragraf 19 fa allusiun, ein buca semanteni.

Da quei temps era Giusep Antoni Capeder igl exponent sil palancau communal e mistral dalla Cadi. Staus stalter regent, vul dir premgerau e president da vischnaunca, enconuscheva el da rudien ils fatgs dalla communitad medelina. El po haver preparau la redacziun dil niev regulativ ensemen culs geraus e cussegliers. El ha en mintga cass enscret igl uorden el Cudisch da protocols ch'el ha tarschinau duront quater decennis.

Cul temps han ins stuiu megliurar enqual artechel u refar l'ordinanza entira. Mo era quellas dil 19avel tschentaner semeglian aunc fetg ils Uordens da 1763. Novs scarvons han priu la plema da mistral Capeder e francau las statgnas da dretg ed izonzas el cudisch da curegias: stalter Giusep Maria Venzin els onns 1790, mistral Giachen Giusep Pally da 1815 entochen 1832.

Ils uordens da vischnaunca ensiaran prescripziuns d'interess general. Allas uclivas restavan plitost damondas da vischinonza e da pasturs casa, dretgs da vial e da gudidas. Cheu secunvegnevan ils vischins denter els setenend ton sco pusseivel vid la pratica ed izonza veglia. Il «rotmeister» mirava che negin untgeschi dalla dretga via. Statuts eran strusch necessaris. Dils existents cudischs da vischinadi entscheiva il pli vegl, quel da Curaglia, pér igl onn 1858.

[Uordens da 1763]

p. 17 / Anno 1763 ils 25 de fanadur.

Ils urdens [del]la vischinauncha faitgi a retifichai della vischinauncha per quels 10 ons che ven cau suenter¹. De quei temps giraus stalter Joseph Maria Belli a stalter Gion Luz, dil conseil stalter Jacob Joseph Fliph a stalter Joseph Maria Giger a salter a stalter regent Roch Luz de quei temps². Scrit de mei Joseph

¹ Ei era usitau da far ils tschentaments per diesch onns.

² Dils suprastonts da vischnaunca relata in decret da 1796. Mira «Conclus divers» el suandont capetel.

Antoni Capeder malvengons mistral de quei temps³. Sco ei ven cau suenter scrit a vigniu retificau della ludeivla vischinauncha.

1. Che naging possi taner duas (s h) vachas a cassa⁴ senza la lubienschas della vischinauncha, sche ellas en enten ilg stan de cargar a dalph⁵; quei po vigniu orentau de d'in dil oberkeit⁶.
2. Era per (s h) cavals viandans deigi vigniu faig pagar in baz per noig enten passar ner repassar⁷ ner per auters enteres mintgia vischinadi sco quels ons passai⁸.
3. Era che naging suenter calonda marsa [deigi] cumprar ner prender si pli che ina (s h) vacha per lur basiens ner prender si naging (s h) tiers ora della vischinauncha els vischinadis senza lubienschas de oberkeit ner della vischinauncha. A deigi bucca vignir dau la lubienschas, quei che va encunter las alps⁹.
4. Er ilg marchau de calonda marsa deigien poder cumprar per lur basins in per bos ner in per muigs ora della vischinauncha a quels

³ Gerau e stalter Giusep Antoni Capeder, † 1790, mistral dalla Cadi 1762—1764, ei staus duront 40 onns in exponent dalla politica medelina. El ha occupau divers uffecis en ed ord vischnaunca. El steva denter auter en relaziuns commercialas culla claustra, nua che siu fegl Giusep Maria era student ils anno 1769. Da 1748 tochen 1785 ha gerau Capeder nudau ina buna part dils fatgs da vischnaunca el Cudisch da protocols. Igl Uorden da 1763 ei sia caporedacziun. VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 100. I. MÜLLER en BM 1964, 222s.

⁴ tener vaccas a casa.

⁵ Tuttas vaccas, deno quella da casa, ston vegnir cargadas ad alp. Quell'obligaziun d'alpadi figurescha buca casualmein alla testa dils uordens. Leutier CONDRAU, *Gemeindealpen* 44, 115, 123.

⁶ La suprastanza resp. in commember digl oberkeit ha il dretg d'urentar v.d. da controllar.

⁷ Ils cavals viandants ein ils sumaris dils schinumnai cavallants. Ordeifer Medel dian ins plitost berniers. Ils cavallants e lur cavals da sauma han meinsvart caschunau reclamaziuns, mo era schau beinvegni pedadis alla vischnaunca. Conc. il plaid, DRG 3, 112s. Sur dil pass e repass silla vart settentriunala dil Lucmagn mira ils documents nr. 1 e nr. 57 dils 15. 10. 1380 resp. 13. 6. 1526 egl archiv communal Medel. Il secund ei edius e commentaus da J. C. MUOTH el BM 1897, 33—36. Dils cavallants e lur temps relata GIGER, *Cristagl medelin* 14—29. C. GIGER, *Tagliar seif en Ischi* 53, 114s.

⁸ Els vischinadis eran ils «rotmeisters» responsabels pil bien uorden. Las fracziuns havevan era il dretg da pindrar. Mira CONDRAU, *Gemeindealpen* 58.

⁹ La Cadi enconuscheva a sias uras generalmein quei scamond da fittar biestga jastra. Mo cul temps ei l'ordinanza vegnida sluccada. Enta Medel ha la vischnaunca lubiu anno 1835 da prender si dus schetgs per fiug, quei denton sut cundiziun da pagar ina taxa d'affitaziun. Mira Cudisch da protocols 256. Leutier CONDRAU, *Gemeindealpen* 118—120.

stigtgiar ora sin las spistiras senza lubienscha a bucca pli navont¹⁰.

5. Ei vegniu faig della ludeivla visnauncha che quels tiers che vegnien envarnai en la visnauncha posien era vegnir stigtgai ora sin las pistiras.
6. p. 18 / Era tiers che venen mo envernai enten vischinauncha ad en hiasters deigien bucca poder vignir stigtgai ora sin nosas spistiras senza lubienscha¹¹.
7. Era che nagin oberkeit deigi poder dar tier ner lubienscha [de pinar] ina plonta verda ora dellas schitgias senza lubienscha della vischinauncha¹². A tgi che pinas senza lubienscha ina plonta verda, deige in oberkeit fa la seinciun per in fliph la plonta al cust lautier ner speras¹³.
8. Era enten tarmin de 12 dis suenter che ei faig mundi ils praus¹⁴, sche deigi esser faig las seifs nua che ei stau usitau da claudar; aber bucca esser faig en quels 12 dis¹⁵, sche deigi in oberkeit a quels dar in bien strof ad era far clauder sin lur don a quests, a quei senza auter.
9. Era la pindradira¹⁶ deigi esser per (s h) cavail 10 kriszers ilg di. Aber sche ei aflen la noig a pindren quels degi esser 20 krizers, aber per biescha d'ermal¹⁷ 4 krizers per tier, aber la noig 8 krizers per tier d'ermal resalvont vidials mo 3 krizers, aber cauras a nuersas a (s h) tiers cassa quels 3 krizers per tier, aber usols¹⁸ mo 2 krizers.
10. Era ils maders deigien era esser serai entochen s. Barclamiu sco quels 10 ons passai. A sche enzetgi sagas enten spistiras che po

¹⁰ schar pascular bos e mutgs sin las pastiras.

¹¹ Quella precisiun scrupulosa digl art. 3 illustrescha detg bein la maniera legislativa dils purs da tschels onns.

¹² Mira igl art. 17 e, per omisdus paragrafs, il capetel dedicaus entiramein allas schetgas.

¹³ Il fraudader duei pagar in flep per plonta.

¹⁴ Tenor art. 12 vegneva ei fatg mundi da s. Gieri ils 23 d'avrel.

¹⁵ mo sche igl ei buca claus enteifer quei termin.

¹⁶ Il pender u pindrer ha d'observar castitgs zun differenziai. Mintga vischinadi haveva in pindrer. cf. CONDRAU, *Gemeindealpen* 58.

Tgei criteris che valevan pil pindrader illustrescha p. ex. la cunvegientscha denter Medel e Prugiasco (TI) arisguard il diever e la pindraziun dall'alp Puzetta. Archiv communal, doc. nr. 54 dils 27.5.1811.

¹⁷ la biestga d'armal, v.d. armauls ni biestga gronda.

¹⁸ usols, il plural medelin da ansiel.

hira biescha darmal, sche deigien ei vignir strofigiai da d'in oberkeit. Depli enflau per bien de sarar quests maders: ils Craps sur Dentervals del Vivens Murneir, ils Craps de soing Gions dedens a dedora, ils Craps de Pardasch Sumedel, ils Craps a Selvaverda de Curaila a Denter Corns, ils maders pins da Val de (s h) Cauras¹⁹.

11. Era pervia che la vischinauncha ha schau via la Alp de Valderaus²⁰, sche deigi ne la vischinauncha ner oberkeit bucca poder prender si nagins tiers hiasters a S. Gions senza che quels dels mayeses ner vasins de S. Gions laschen ner conceden cau tier entochen che ei carga a d'alp, a bucca plinavont. Aber era bucca schar ner conceder depli dreigs alli spital che quei che el ha ussa per quels 10 ons che venen cau suenten²¹. A bucca schar vignir con tiers hiasters, resalvont ils dreigs dil spital entochen che ei carga a d'alp.

p. 19 / Aber enten passar ner repasar deigi il spital trer ilg per noig per tier ner (s h) cavail. Aber sche ei vignis sco ei biaras gadas ei vigniu tiers hiasters lau S. Gions dil temps del maig [av]on che cargar ad alp sur quels del spital a ses dreigs ad ina noig viendans, sche ei sei dau la libertat della vischinauncha a quels dels mayeses a vaschins de pindrar quels hiasters a far pagar era che els posson viventar lur tiers²². Abar ina noig ad in dy pol schar tuts ils tiers il pagrer lau a S. Gions, lura aber suenten de quei schar mo 6 assens lau aber ils auters taner navenda²³. Ils dreigs dil spital essei [de] taner dils ses ner prender si hiasters 4

¹⁹ Ils maders u madès, numnai mintgaton semplamein «pastgs», eran reservai da vegl enneu sco sorts da far fein a pastg. Mira Gas. Rom. nr. 37 e 41 dils anno 1866, mo en special L. PALLY, *Far fein a pastg, Ischi* 25, sep. da 12 paginas. *Glogn* 1945, 10, 12.

Anno 1823 ha la vischnaunca scumandau da segar il mader da Selva verda e decretau anno 1834 in castitg per tgi che sega avon s. Barclamiu. Cudisch da protocols 225 e 232.

La serrada dils madès enumerai tonscha beincapiu entochen s. Barclamiu.

Ella scatla 86 digl archiv communal sesanfla ina gliesta dils maders per 1891, 1892, 1893 e 1894. Quei pupi cuntegn ils nums dils maders, dils affitaders ed igl importo ch'els pagan.

²⁰ Probabel era l'alp Valdraus gia affitada als pigrers. Mira capetel «Pigurers».

²¹ Cf. il contract cul spitalier da S. Gions, capetel «Spitaliers».

²² Pareglia igl art. 2 da quest uorden ed il numnau contract cul spitalier.

²³ Sur dil pigrer orientescha il capetel «Pigurers».

(s h) vachas ad in per bos ad in per geneschas ad in cavail con in polein a bucca pli navont. Hal dreigs ilg spital sco ei cau sisura scrit²⁴.

12. Era cura che las nuersas han mundi deigien era (ver) ils (s h) cavals ver mundi²⁵. Ils (s h) cavals deigien ver mundi sco de vel per s. Gieri. Suenter lura pindrar sco ei vidavont scrit la pindradira.
13. Era mintgin che ves (s h) cavals, [dei] taner avon sias bieschas entochen che ei carga d'alp; alura essei la alp de S. Gions per els²⁶, aber suenter la biescha era de lur maieses.
14. Era pervia della alp de Laves deigi restar sco de velg²⁷, prender quein²⁸ [av]on che cargar ils bos. A lura sche ei ven gref, sche adina schar taner quels pursenavels de Pazola ils muigs avont ils auters a lur alp. Ad era far vignir adina ils muigs a Gandulias²⁹. A quels che en bucca sufienz³⁰, schar urentar ils signurs dil oberkeit. A star de quei senza che l'in ner l'auter des poder metter protestes alli scischada³¹ ner ad auters; restar de quei sco ei cau scrit.
15. p. 20 / Era cura che ei ven faig las lavurs cuminas³² generalmein, sche (de) in ner l'auter mas bucca senza suficiente raschun, sche deigi vigniu traig en de mintgia caug cassa 10 baz. A nua che ei fus mo femnas, a vigniessen era bucca [al]la lavur cumina, sche deigi vigniu traig en 6 baz per mintgia taner cassa, quei senza far cumendar ner stuer cumendar a cassa ner avisar. Quei deigi era restar per quels 10 ons, al oberkeit trer en senza auter. A prender quein mintgia gada la lavur cumina a scriver si, at ilg l'aton sefar pagaus³³ sco ei sisura scrit per quels 10 ons.
16. Era che nagins vischinadis posen prender si tiers hiasters era

²⁴ Dapli detagls el capetel «Spitaliers».

²⁵ Part. il far mundi las nuorsas havevan ils vischinadis da vegl enneu lur atgnas competenzas. CONDRAU, *Gemeindealpen* 105s.

²⁶ Ils cavals vegnevan cargai a S. Gions. GIGER, *Viehalpen* 273.

²⁷ Conc. l'alp Lavaz mira GIGER, *Viehalpen* 262.

²⁸ far il quen, v.d. cheu calcular ordavon il diember biestga che l'alp po purtar.

²⁹ metter ils mutgs silla pastira da Canduglias.

³⁰ Ils mutgs ein sufficients cun ca. dus onns, sche els ein castrai.

³¹ La chischada resp. caschada v.d. cheu ils pursanavels. DRG 3, 433.

³² Conc. lavurs cuminas suondan aunc diversas notizias. Pil problem en general cf. DURGIAI, *Gemeinwerk*.

³³ e far pagar igl atun.

bucca nuerschas, ad era bucca ilg spital prender si. Mirar tier sezy, a deigi vigniu dau strof de d'in oberkeit³⁴.

17. Era sche ei van alla s[che]tgia pins ner grons con sagir³⁵, per schromar ner pinar giu darausa, deigi viniu dau lur strof da d'in oberkeit.
18. Era suenter de quei che ei cargau ad alp deigien ei vignir a cassa con lur tiers a bucca star en ils mayeses³⁶ quei sut strof de d'in oberkeit.
19. Era che las alps deigien vignir mundiadas 10 dis avon cargar sco quels diesch ons cau passai³⁷.
20. Era che quels 10 ons (cau) che venen cau suenter deigi vigniu dau 10 R. alla alp Pazola ora de quei che nus triein della alp de Valderaus³⁸. Quei ei retificau della nossa ludeivla vischinauncha a era per comisiun de d'in ludeivel oberkeit scrit sco cau avont ei specificau a numnau ilg oberkeit a quel che ha scrit.
21. Era tuts vischins della vischinauncha nua che ei fan fiug a liug per s. Gieri, deien esser obligai (lau) de vischinar lau en quei liug³⁹.

Quels confermai ano 1783⁴⁰.

[Uordens da 1803]

p. 39 / Ano 1803 ils 31 de maig ei vegniu confirmau ils uordens della visneuncha per 10 ons che veing sco suonda⁴¹.

1. Gi che negin deigi poder tener 2 vachas a chasa sei[nza] lubienscha della visneuncha, sche ellas en el stan de carga.

³⁴ repetiziun digl art. 3, cheu denton cun la smanatscha da castitg.

³⁵ Mira en special il capetel «Schetgas».

³⁶ per metter puntualmein sut pastur da casa, per schanegiar las pastiras da mises.

³⁷ L'allusiun als diesch onns passai presuppona in uorden anteriur a quel da 1763.

³⁸ v.d. daners ord l'affitaziun dall'alp Valdraus.

³⁹ Mintga vischin ei obligaus da habitar durant igl onn leu nua ch'el ha fiug e liug, v.d. ei sesents da s. Gieri. Quei ei la premissa per las gudidias, oravontut pigl alpadi. DRG 6, 449 e CONDRAU, *Gemeindealpen* 55, 109.

⁴⁰ Quei davos paragraf ei nudaus posteriuramein. La confirmaziun da 1783 regorda alla roda da diesch onns menziunada alla testa dils uordens da 1763 e da 1803.

⁴¹ Ins astga supponer ch'ils Uordens da 1763 ein vegni confirmai d'in decenni a l'auter. Ord quella optica ei la plitost mudesta midada capeivla.

2. Era per ils salvanora cavals deigi vegnir faig pagar 4 rizzers per noig senteli il pasar et repasar. Secuntener sco il urden velg sura scret⁴².
3. Era che naging possi prender si ner cunprar pli che ina vacha suenter calonda marza e negins auters tiers senza lubienscha; et deigi bucca vegnir dau lubienscha encunter las alps⁴³.
4. Ei glei era concludiu che negin possi chischar en tiers en la visneuncha suenter soing Tomaisch, quei ei ils 21 de dezember, seigi tgei sort tiers de armal ch'ei velgli, resalvon in bof de duvvar⁴⁴. Ner sche in ner l'auters havessen la disgrazzia de piarder in tier, sche po quel chischar in auter della madema qualidad a bucca pli, era in vadi de laig, mo quel dei bucca haver pli che 3 jamnas.
5. Era tuts tiers che vegnien envernay od la visneuncha deigien bucca haver jarva en la visneuncha senza lubienscha.
6. Tuts tiers che vegnien envernay en la visneuncha, jasters, possien vegnir stigliai ora sin la pistira.
7. Era che negin obrikeit deigi poder dar lubienscha ina plonta verda de pinar senteli ord las tschetgias. A tgi che pinas ina plonta verda senza lubienscha, seigi pintgia ner gronda, seigi de far tgei ch'ei vegli u sut tgei tettels ch'ei seigi, quel dei esser curdaus en la falonza d'in flep et strof d'in oberkeit per las spessa[s]. Sco era tgi che sdromas ner pinas draussa⁴⁵ u mas cun segir per quellas vartz en la schetgia, dei esser sut strof d'in obrikeit. Era canauls teig, postz et canauls mulin⁴⁶ deigi negin poder pinar senza in dil obrikeit; quel dei dar ora conpatenta lena per far quei e bucca plinevon. Ei glei era concludiu che negin dei dovrar uaffens / p. 40 / seigi de tgei sort ch'ei vegli per far descherina resalvont ina skua⁴⁷, quei senteli per tut las tschetgias.

⁴² Divers artechels dattan il tenor nudaus els Tschentaments da 1763, mo la formulaziun ei meinsvart empau differenta.

⁴³ La lubientscha caschunass donn allas alps.

⁴⁴ Quella prescripziun ei pli severa ch'igl art. 4 da 1763.

⁴⁵ buca sromar plontas u pinar draussa en in territori periclitau.

⁴⁶ canals tetg, posts da chischners e canals mulin. Dapli el capetel «Schetgas».

⁴⁷ far discharina cun ina scua enstagl cun in fussed. La discharina, oravontut quella dils larischs, valeva per in starnem fetg tschercau. DRG 5, 269.

Tut quels che vegnien conterfar a quei sura scret, deigien esser en schiarf strof d'in ludeivel obrikeit.

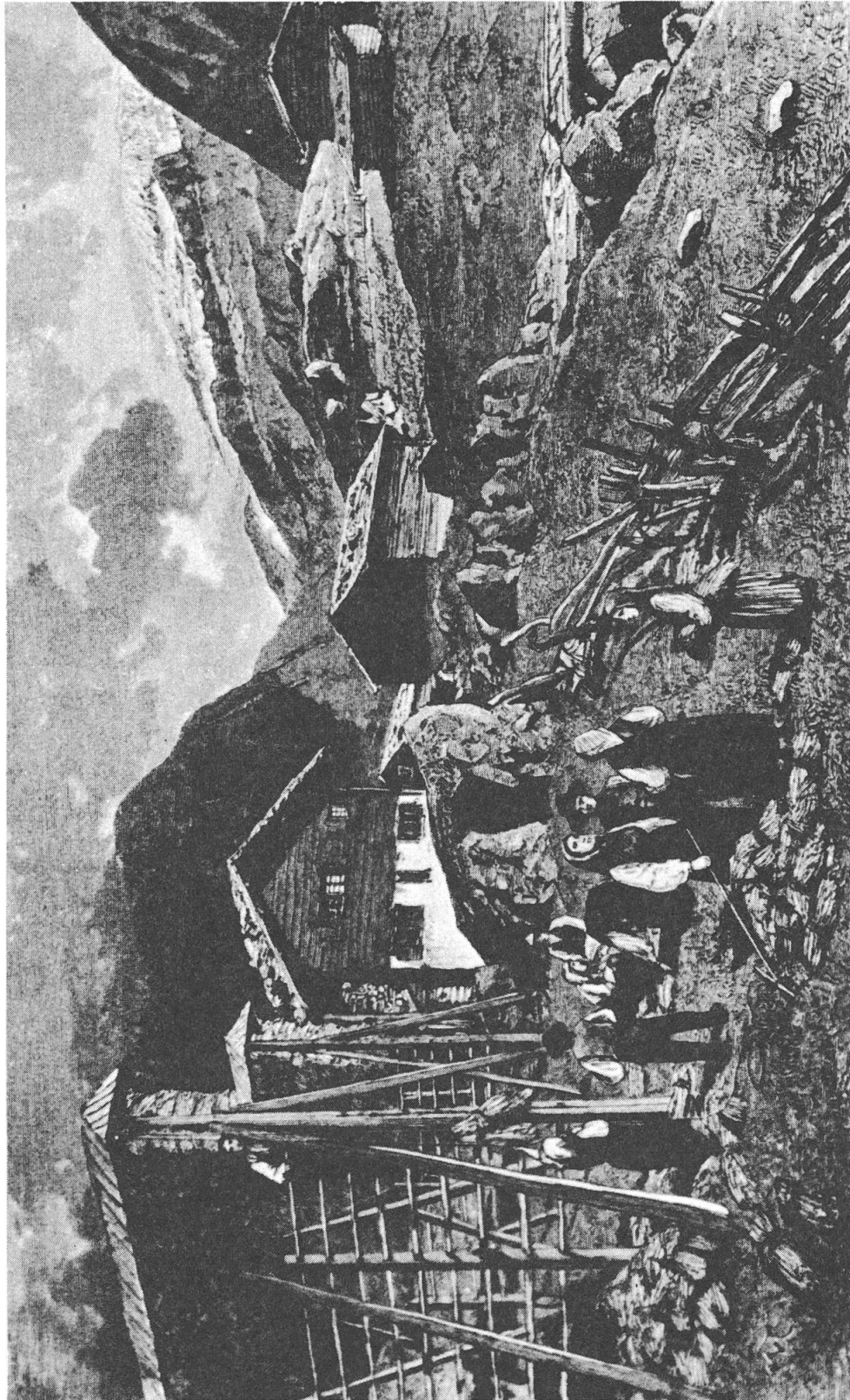
8. Era suenter 4 dis cura las cauras en ora dil[s] praus sut pistur, deigi esser faig las seifs. Munconza de quei, sche deigien esser crodai en scharf strof d'in obrikeit, e quel deigi far clauder sin don e cuost de quels tals.
Dei negin poder suenter il marchau martz chischar en la visneuncha pli che in per bos ner muigs e bucca plinavon. Dapli ei sei vegniu confirmau d'ina ludeivla visneuncha ils 13 de satenber 1813⁴⁸.
9. Era ils usols deigien vegni mundiau cun las cauras.
10. La taxa della pendradira ei schada sco de veilg. Era che il obrikeit sei obligaus de dar agit ali pender, sch'ei lessen che pagar. Sch'il pender aber fies bucca sia obligaziun, eisel sut strof d'in obrikeit. Era tuts vischinadis deigien esser obligai de ver lur pender⁴⁹.
11. Era en riguart dils cavals ei confermau ils urdens velgs sura screts.
12. Era en riguart dellas lavurs cuminas ei confermau sco il urden velg sura scret numero 15.
13. Era che negins vischinadis deigien poder prender si tiers jasters, era bucca nuorsas; era bucca il spital dei poder prensi.
14. Era cura ch'ei glei cargau las alps, deigi mintgin vegnir a casa cun ses tiers e bucca star pli els maisses.
15. Tut vischins nua ch'ei fan fiug e liug s. Geri deigien per quei on esser obligay de vischinar leu.
16. Ei gl'ei era confermau ils firaus de s. Marc e s. Antoni sco de veilg.

→

Anteriurs baghetgs da Fuorns silla spunda sulegliva al pei dalla Val la Buora. Purs e puras vid il caschinar. Caschners cun areisens, v.d. diltut libers, eran plitost ina raritad enta Medel. Xilografia da T. v. Eckenbrecher ed A. Closs, ca. 1880. Museum retic Cuera.

⁴⁸ Sco igl orsal tradescha, deriva quei art. 8 supplementar d'in maun pli tardiv, giudem la pagina 39. El porta ina correctura digl art. 4.

⁴⁹ cf. art. 9 dils Uordens da 1763.

17. p. 41 / Era eisei concludiu de descargar de l'alp vagielgia s. Mihel et tener ora dils praus de cassa 10 dis. Quels praus de maises che en encunter ils praus de casa deigien ei schar terasar mo schi lunsch sco ei gauden per prau de mises e bucca pli lunsch. Ei gl'ei faig la pendradira dubla per quels 10 dis sura scretz. Plinevon sch'ei pon enpruar che in ner l'auter schas voluntaria-meing runper en e miglias il paischg cumin della visneuncha, sche sel quel tal sutapost de gugear ils tiers della visneuncha⁵⁰.
18. Ei gl'ei era confirmau il decret faigs anno 1796 ils 17 de maig sco ei stad sura scret⁵¹.
19. Ei gl'ei era faig che tgi che venda u va naven cun ils stiarls suenter calonda marza, stopi pagar la pagaglia a Lavetz.

Tgi che conterfies a quels urdens sura scretz ei sutapost alg strof d'in ludeivel obrikeit⁵².

Da quei tems giraus Joseph di Giossi, scrivon Capeder⁵³ dil cuselg, staltalter regen Martin Lutz, staltalter Joseph Petrus Flep, salter Toni Truaisch.

[Uordens da 1820]

[Las preparativas pils Uordens da 1820]

Egl archiv communal sesanfla in document original, 4 paginas folio, al qual igl ei vegniu aschuntau igl orsal 1803. Quei manuscret, conservaus ella scatla 1, mappa 1.5 dil schinumnuau archiv niev, represen ils uordens da 1803⁵⁴ sco pugn da partenza pils novs uordens. Els ein

⁵⁰ Ils Uordens da 1763 dian nuot dalla scargada e dil pastg cumin. Dapli denton el capetel «Alps», Uorden da scargar da 1796.

⁵¹ Cf. l'obligaziun d'ir a vischnaunca, capetel «Conclus e reglaments divers».

⁵² Avon quella davosa remarca stat ina cuorta annexa dils 4 da zercladur 1810 conc. igl arver dils bos. Dapli en «Alps e pastiras», anno 1810.

⁵³ Staltalter Gion Battista Capeder ei staus scarvon da cumin 1790—1792. VENZIN, *Val Medel*, en *Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 101.

⁵⁴ Ei setracta da 20 artechels che corrispundan per gronda part als paragrafs dil document precedent. Enzacons paucs artechels ein vegni fatgs all'entschatta dil tschentaner. Ils uordens che suondan portan las renviadas necessarias.

muni d'ina introducziun che ha valeta autentica. Ei vala pia la peina d'edir ella entiramein⁵⁵.

Glei cert che tuts uordens et statuts generals de vischneunca che pon vegnir enflai el cudisch⁵⁶, seigien tuts expirai avon passa 7 onns, reservont quels della partida dellas alps, ils quals han lur fin cun la fin dil praesent onn⁵⁷. Ei veng zvar raschunau d'enqual particular uorden statui quels onns, mo quels en bucca d'enflar el cudisch de vischneunca⁵⁸.

Plinavon eis cert che denter ils uordens de vischneunca seigi en bia contradictiuns — fallas per pigliar —, pertgei ils pli veigls en mai cassai et tragi ora suenter l'approbatiun dils novs, sco era cur ch'in u l'auter particular uorden ei vegnius modificaus, ei quel de vidavon schaus en siu ordinau esser.

Nonsevent pia tgei uordens legier giu alla vischneunca, essent schon expirai et essent schon passa 7 onns che nagins — reservon quels dellas alps — fussen stai en kraft de plidar alla giesta rigurusadat⁵⁹, sche eis ei concludiu de legier giu ils pli davoss, nomnadamein quels de 1803, pri si per 10 onns, ils quals ina ludeivla vischneunca po approbar et cassar tenor pareri taluisa che quels che vegnen approbai deien vegnir screti el cudisch. Ils auters de vidavon totalmein annullai, per empidir contradictiuns, disbettas et malgiustias, cassar.

[Ediziun parziala dils Uordens da 1820]

p. 221 / Anno 1820 ils 13 de zarcladur⁶⁰.

Sin il di da d'oz ei vigniu legiu si ils uordens de d'ina ludeivla

⁵⁵ En quella tucca il scarvon detg bein las fleivlezijs dils uordens existents e dilucidescha ils motivs per lur revisiun.

⁵⁶ el Cudisch da protocols.

⁵⁷ Ei fuss stau da refar novs uordens communalis ils anno 1813, quels dallas alps per 1821.

⁵⁸ Ina remarca che insista inaga dapli sin la muncusadad dil Cudisch da protocols.

⁵⁹ Ils uordens vegls ein derogai e satisfan buc allas pretensiuns dil temps semidaus bravamein els dus emprems decennis dil niev tschentaner.

⁶⁰ firau da s. Antoni da Padua.

vischneunca. E quels che suonden cau en vegni retificai et pri si a azeptai tuts per 10 onns⁶¹.

10. En riguart dils cavals en confirmai ils uordens velgs, nomnada-mein ils (s h) cavals deigien esser mundiai dils praus per s. Gieri et suenter vignir pindrai sco vidavon stat sut la pendradira. Et che mintgin ch'a cavals, deigi quels taner avon sia essha era de lur maiases tocen ch'ei carga a d'alp. Et lura ei l'alp de S. Gions per els.
16. p. 223 / Che tgi che sches giu ina alp ner l'autra qualla ch'ei seigi, deigi ver nagina jarva per ses tiers de tgei sort ch'ei seigi entochen l'autra partida. Sco era quellas vaccas ch'en schadas giut l'iarva della vischneunca deigien ver nagina jarva ella vischneunca. Plinavon ch'ils tiers casa ch'en sufiziens de cargar, deigien vegnir cargai u tanè en nuelg⁶².
17. p. 224 / Che tuts tiers casa deigien esser enfarai. Et dues enzatgi enflar in che fuos bucca enfaraus per ils praus, po el far pagar 1 fl. 40 x⁶³.
18. Ils firaus de s. Marc, s. Antoni e Nosaduna de fenadur en pri si per 10 onns; ils firaus en vegni pri si entochen miezdi⁶⁴.

Quels uordens en pri si e retificai da d'ina ludeivla vischneunca per 10 onns di et onn ut supra.

NB. Quels uordens deigien vegnir legi si mintgion sin quei dy ch'il stalter dat giu il quen alla ludeivla vischneunca⁶⁵.

⁶¹ Ils uordens sesanflan, sco annunziau avon, el Cudisch da protocols, e quei sin las paginas 221—224.

Dils 19 artechels schein nus suandar mo quels ch'expriman veramein enzatgei niev. Per gronda part ein ils umens da vischnaunca seteni vid il vegl e cumprovau.

⁶² Quei artechel maunca anno 1803, secatta perencunter el document menziunau en la nota 54.

⁶³ Era quei duer ha gia siu antecessur els uordens allegai. Pli bia detagls en «Alps e pastiras», anno 1813.

⁶⁴ La formulaziun dil miezfirau ei resch nova. A quels firaus han ins aschuntau anno 1852 s. Roc per proteger encunter il malner, ina malsogna dalla biestga fetg temida da quei temps. Cudisch da protocols 283.

⁶⁵ Eventualmein datescha questa aschunta pér dils onns 1830.

[*Extract dils uordens da 1832*]

Anno 1832 ha la ludeivla vischneunca priu sy a ratifficau ils uordens che suonden per 10 onns⁶⁶.

18. La fiasta de s. Clau e s. Marc ei priu si firau sco ils auters firaus. S. Antoni e fiasta Nosadunna de fanadur veng fatg firau tochen mietzs dj u tochen ch'ei glei vergau ils uffezis⁶⁷.
19. Che tuts stathalters u tgi che ha de manischer quens de vischneunca deigien esser obligai de trer en quei che croda quei onn u setzs esser rischponsabels alla vischneunca cun daner blut. Ilg obrikeit ei aber obligaus en munconza de candliadat de far candlis. E sch'ei fuos da spiarder en quei onn, sche spiarda la vischneunca e bucca il staltal⁶⁸.
20. Che nagin deigi poder dar per vignir avon project da paisch da nagin temps auter che 8 dis avon las ordinarias dertgiras. Reservont aber sch'ei schabias il cas d'in fatg che pites don de conzideratiun u plinavon sch'enzatgi les dar dartgiras de cuost⁶⁹, sche cura che quella ei sigirada, sche deigi en quels cas suenten il tschentamen vignir [a]viert la via dil dretg. Quei ei aber entilgiu per nossa vischneunca e bucca per ils jasters.
22. La lena deigi vignir dada a quels che bagegien. Per ina casa 2 lenns per cumach⁷⁰. In clavau grond cun dus nuelgs grons 8 lens, in clavau cun in nuelg et ina zona 5 lens, per ina tegia de majases 2 lens. Plinavon deigi ei vignir dau nagina lena sut nagin tittel. [Per] talinas, zonnas et auters bagetgs pins veng ei dau nagina lena della tschetgia. Et a quels che bagegien bucc veng ei dau naginas lenas, reselvont en gron basengs a vieuas et orfens.

⁶⁶ Quels uordens ein encrets el Cudisch da protocols, viers la fin. Els cumpeglian 25 paragrafs ed enzacontas annexas sin sis paginas. Ins ha buca fatg ina gronda revisiun, mobein casau las caussas novas els davos artechels.

⁶⁷ Mo la davosa nianza ei nova.

⁶⁸ Il staltal ei buca obligaus da pagar ord siu sac, per cass che ina persuna ei buca solventa.

⁶⁹ Las dertgiras da cuost havevan liug a Mustér. Cf. DRG 5, 420.

⁷⁰ Quella aschunta remplazza la construcziun strihada: «Per ina casa dubla 10 lens, ina sempli 5 lens».

Cumach el senn da combra, ina muntada ch'ei buc usitada pli. DRG 4, 367.

23. Nagin deigi poder far daischa en uauls cumins cun da naginas sorts uaffens. Quei che po aber vignir rut giu cun maun ei lubiu⁷¹.
24. Nagin particular deigi poder vender lena a jasters da nagina sort e sut nagin tittel⁷².
25. Che nagin deigi better crappa en naginas vias sco erra bucca far don vit la Pun crapp⁷³, seigi cun rumper si l'aua u better giu mirs ni far giu lena. E sch'enzitgi surfies en quels fatgs, sche croda el en dischgratia e stroff d'in obrikeit.

Quels uordens vivon nomnai en vigni lagi giu 1836 ils 19 de juni e confirmai per ils onns sco stat l'entschatta.

De quei temps dilg obrikeit Joseph Ant. Capeder⁷⁴, Gion Battesta Pellj, gieraus Librat Lutz, Giachen Clau Capeder, Joseph Maria Belli selter.

Dil temps vegl a nos dis

Duront ils suandonts 50 onns semidan ils uordens strusch. Els onns 1879/81 tonscha ei per ina emprema mudesta revisiun, in manuscret da treis paginas. In'emprova da revisiun dils 1889 cuntegn bein il volumen dubel, mo para da buca haver cuntentau. Pertgei ils 26 da december 1890 sedecidan ils vischins da reveder lur tschentaments da vischnaunca e surdattan quei pensum alla suprastonza. Gia enteifer treis jamnas sa quella metter in plan cuntenteivel sin meisa. Ils 18 da schaner 1891 vegnan ils uordens novs prelegi e ladinamein approbai.

Ins circumscriba sin otg paginas l'organisaziun dalla vischnaunca, conserva vinavon la cumprovada suprastonza, creescha in cussegl da scola, numna ina commissiun pauperila e dedichescha buca meins che 23 paragrafs als pastgs ed alla pasculaziun. Pastiras, mises ed alps, biestga, cavals e tiers manedels, mundi e pender, strofs e pisturs dattan vinavon cuntegn e color agl uorden communal. Ton sco tuts

⁷¹ Ei vegneva pervesiu la biestga cun daischa verda per stender il fein. DRG 5, 93.

⁷² Il commerci cun lenna da flessegiar entschaveva a sefar valer.

⁷³ Conc. la Punt Crap mira il capetel «Conclus e reglaments divers».

⁷⁴ Giusep Antoni Capeder, eventualmein il biadi da mistral Capeder ch'ei morts 1790. Ei selai eruir ch'el ha fatg igl actuar denter 1828 e 1838 ed occupau plirs uffecis ella val, aschia per exempel ugau-baselgia a Platta. Mira Cudisch da protocols 259.

artechels tradeschan in tef che tonscha tillada anavos els tschentanners vargai.

Era las revisiuns da 1909 e 1923 portan neginas midadas radicalas. Mo enteifer ils davos decennis eisi semidau debia ellas scheinas medelinas. Quei atesta la Constituziun communal da 1973, in opus da 22 paginas cun 74 paragrafs⁷⁵.

⁷⁵ Mira la mappa che cuntegn ils actuals regulativs da vischnaunca.

2. Conclus e reglaments divers

Quei tetel ensiara in diember documents da tempra varionta: camonds, scumandadas, decrets e contracts. Igl ei decisiuns che pertuccan vias e punts, la polizia da fiug, la scola veglia, fiastas e firaus, usits e giugs. Ils exempels disponibels dattan secapescha mo in tagl ord la veta d'allura. Els muossan denton buca mal cun tgei mieds e manieras ils vischins lugavan las caussas cuminas.

Temas pli vasts ein buca cavigliai en quei caum. Els ein zavrai ora e reuni en parts independentas numnadas Schetgas, Alps, Spitaliers e Figurers.

[Scamond da giugs 1750]

p. 5 / Anno 1750 als 28 da sarcladur. Ina ludeifla vasnauncha¹ da Medell ha concludiu con la magioranza a pli che la magioranza che per 6 ons deigi esser rut giu il giugar enten Medel ad orat Medell, tarochas e cartas absalut e auters giuts², era per beiver e magliar. A tgi cha gioga et era quel che lai giugar enten Medell en curdai enten falonza in zachin³ per in, ton quel che gioga scho quel che lai giugar. It[em] s[ch]es ei rutgiu samagliontamente il vin da cavals e il saltar è uen⁴. Quella tgi fa cavals, quel vardi vit sesez⁵ e tgi [che] paga vin da cavals ad era tgi [che] saulta a lai salta en era curdai enten falonza da in zachin per in. Scha aber il mats lesen far ina frantgia⁶ scha quei es ei lubiu e en patruns⁷. Jau Joannes

¹ Quei ei in dils pli vegls texts da nossa collecziun. Quei tradeschan ils plaids sco vasnauncha, beiver, vardi e forsa l'influenza taliana en magioranza e samagliontamente. Conc. il lungatg da Medel mira A. WIDMER egl *Ischi* 36, 131—134 e la litteratura menziunada ell'introducziun.

² L'ortografia da giugs e giugar ei meinsvart empau fasierlia. Il scamond da giugs vegn cheu extendius sin las persunas che setegnan si ordeifer la vischnaunca, en emprema lingia bein ora Mustér e vi la Val Blegn. Ei fuss interessant da paregliar las prescripziuns da 1750 cul pli niev Regulativ d'ustrias.

³ In zechin po haver cheu la valeta d'in flurin resp. risculdi.

⁴ Igl ei scumandau uonn, ton il vin da cavals sco il saltar. Vin da cavals ei in vegl usit da nozzas, ina sort da buida en honor dils nozzadurs. DRG 3, 488.

⁵ Quel che fa cavals vardi, v.d. survegli sesez.

⁶ Ils mats fagevan ina fratga resp. fratgas, quei vul dir ch'els barricadavan la via per impedir il passadi al til da nozzas. DRG 6, 576.

⁷ VENZIN, *Val Medel, Annalas* 37, 37 ha resumau quei scamond. Tenor il medem autur, *Annalas* 39, 80, enonuscheva Medel avon onns era igl usit da trer schibettas.

Capeder vicarig e farer hai scritt per comissium da in ludeivel oberkeit della vasnauncha da Medell⁸.

[Elecziun dil caplon e scamond da giugs 1783]⁹

p. 26 / Anno 1783 ils 2 de marz.

Sin quei dy a ina ludeivla vischinauncha legiu ora per in capelon ilg signur Joseph Antoni de Schuiz¹⁰ per dus ons con obligatiun de vignir suenter las obligatiuns scritas a retificadas del Monsieur Uescht de Cuera ilg on 1763 de quel aprovadas: Scrit [da] mei Joseph Antoni Capeder per comissium de d'in ludeivel oberkeit a statalter regent Christ Benedeig Capeder.

Sin quei meden dy si sura scrit essei de d'ina ludeivla vischinauncha vigniu faig a concludiu che per dus ons deigi nagin poder giugar santelir artes a trochas¹¹ ner saltar sut strof de in sacin falonza¹² per persuna, ton quel[s] che laigen giugar sco quels che gogen na saulten con las spessas lautier¹³. Quei ei de d'ina ludeivla vischinauncha enflau per bien a consentiu cautier de observar per dus ons quellas conditiuns sisura scritas, bein aber schau libertat alli signur farer pervia aun de poder dar la lubienscha de schar salter. Abar bucca

⁸ La sancziun da plevon ed oberkeit fa resortir l'autoridad dallas duas pussonzas, l'ecclesiastica e la civila.

Gion Capeder, 1705—1762, ha studegiu a Mustér ed el collegi helvetic a Milaun. Suenter in cuort operar a Dardin eis el staus da 1730 entochen sia mort plevon a Platta, varga 20 onns era vicari episcopal. El ha renovau la baselgia parochiala. SIMONET, *Weltgeistliche* 91. VENZIN, *Annalas* 39, 52, 58, 65. F. MAISSEN en JHGG 1965, 34. A. WIDMER en *Vox Romanica* 21, 96. C. GIGER en *Ischi* 44, 80s., 87.

⁹ Il Cudisch da protocols cuntegn in diember notizias conc. las elecziuns da plevons e caplons, ugaus baselgia e calusters. Nus enviein mo allas paginas 3, 4, 21, 27, 30 e 31 che pertuccan il 18avel secul.

¹⁰ Joseph Anton Föhn da Sviz, naschius 1728, ha studiau in temps a Milaun. Sias enconuschientschas dil talian ed il contact cun alumns romontschs pon haver endridau el ella pastoraziun da Sedrun, Selva e Curaglia. Cheu eis el caplon igl onn digl incendi 1777 entochen 1785. SIMONET, *Weltgeistliche* 94 ed ina communicaziun digl archiv cant. Sviz.

Conc. la scripziun capelon mira *Vox Romanica* 33, 167.

¹¹ s'entelli dar hartas e troccas. Conc. il giug da troccas cf. C. GIGER, *Tagliar seif* en *Ischi* 53, 71ss.

El tscheiver medelin da tschels onns giugava la bagorda dalla trocca ina impurtona rolla. Cf. G. GADOLA el *Glogn* 1945, 70ss.

¹² in zachin fallonza.

¹³ cumpriu las spessas, prob. quellas d'incassar.

plilavont¹⁴. Abar salton senza lubienscha sche esei il strof sco si sura ei scrit per ils mutifs che ina ludeivla vischinauncha a quei faig: che Diaus mur[t] sia infinita misericordia vigli po schermegiar de tuts strofs particularmein dals (s h) tiers salvadis a tuts auters strofs¹⁵. Diaus nus schermegi a Dieus detti po a tuts buna ventira sin quest mond a suenter questa vetta la gloria dil s. parvis.

Confermen quei ils signurs del oberkeit — jau Joseph Antoni Capeder a signur stalter Joseph Bundi, giraus de quei temps, a del conseil Barclamiu de Palli a Christ Benedeig Capeder regent stalter de quei temps, salter Joseph Maria Suliva — confermen sco si sura ei scrit¹⁶.

Ano 1785 ils 5 de zarcladur ei vegniu rut giu ilg giug ilg saltar per quater ons sco 2 ons passai con la falonza vitier.

[Scamond da giugs 1831]

p. 250 / Il onn 1831 ei vegniu de d'ina ludeivla visnaunscha enflau per bein et ei vegniu de d'ella ordinau e rutt giu tutcs giucs seigi sut tgei tetel che ei seigi per in on. Et en cass che in u l'auter surpasas quella ordinasiun, croda en stroif de fl. 6 et aung strofs da d'in ludeivel oberkeit e quei ton-quels che lai[n] giugar ne quels che giochen¹⁷ e quei per mintgia persuna; e quei deigi vegnir trag en sil moment. De quei temps dil oberkeit gieraus mistral Pali¹⁸, stalter

¹⁴ Buca plinavon, v.d. che era la lubientscha vegn limitada a dus onns.

¹⁵ Ils donns caschunai dils animals selvadis vegnan interpretai sco castitgs. Ils uors representavan senza dubi in grond prighel. Igl ir entuorn vestgius cun ina pial uors era in vegl usit da far mascaradas da tscheiver. VENZIN en *Annalas* 39, 80.

¹⁶ A. GIGER ha nudau la sura numnada scumandada ella Gas. Rom. nr. 11, 1932.

¹⁷ ton quels che laian giugar sco quels che giogan sez.

¹⁸ Giachen Giusep Pally da Curaglia, 1771—1853, mistral dalla Cadi 1810—1812, ha beintarschinau il Cudisch da protocols, surtut els onns 1815 tochen 1832. VENZIN, *Val Medel* en *Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 104, 106. I. MÜLLER en BM 1965, 210s. Mistral Pally ha signau ils 27.5.1811 l'impurtonta cunvegnyentscha denter Medel e Prugiasco conc. l'alp Puzetta. Doc. nr. 54 egl archiv communal.

Giusep Maria Pelli, dil cuselg statalter Giachen Venzin, statalter Placi Pelli, salter Gion Ventlin¹⁹ Giger²⁰.

[*Firaus da s. Marc e da s. Antoni*]

p. 22 / Ano 1773 ils 8 de agust.

Cau ha ina ludeivla vischinauncha de Medel denovamein priu si de far firau soing per il di della fiasta de soing Marc che ven faig la prusaschiun a Muster²¹. Era il di della fiasta de soingtgia Antoni de Padua era far il firau soing²², bein abar con quella reserva sche il signur farer afla per bien de dar tier de luvrar, deigi esser patru[n]s. Quei ei faig per 10 ons.

Scrit de mei Joseph Antoni Capeder girau de quei temps, era en preschenscha de signur statalter Joseph Maria Belli, de cunsel statalter Gion Jacob Balzar regent statalter de quei temps, del conseil statalter Joseph Biart, salter statalter Christ Biart. Confermau sco ei sisura scrit.

¹⁹ Gion Valentin.

²⁰ Fertion che plevon Capeder ei s'exponius els scamonds da 1750 sefa igl oberkeit valer els conclus da 1783 e 1831. Savens lavuran las autoritads ecclesiasticas e civilas maun en maun. A lur collaboraziun regorda per exempel la procedura dil 'metter vid il bran-baselgia'. Quella ei vegnida praticada da mardis Tschuncheismas 1814 ed ina dumengia d'atun 1816 ella parochiala a Platta. Leu ha igl oberkeit fatg star in lader ed ina ladernessa avon portabaselgia, fertion che il plevon Gieri Giusep Faustin Huonder ha teniu in priedi sur dils ladernetschs. SIMONET, *Weltgeistliche* 92, 95. *Glogn* 1945, 33s. I. MÜLLER en BM 1965, 210.

²¹ Pil di da s. Marc, ils 25 d'avrel, mavan ils da Medel dapi varga 250 onns cun processiu ora Mustér en claustra. Igl onn 1752 han els tralascchau quei vegl usit, mo repriu el cuort suenter sin admoniziun digl avat. L. SCHMID, *Bernhard Frank von Frankenberg Fürstabt von Disentis 1742—1763*, JHGG 1957, 75.

Ultra da quei mavan ils Medelins aunc cun processiu si S. Gions, S. Gagl e S. Maria. Si S. Maria ascendevan els il di da s. Maria Madleina, ils 22 da fenadur. Il spitalier offereva il gentar al plevon, als dus geraus, als dus cusseglers ed al salter en uffeci. Il caluster, portacrusch e portascalin retschevevan in refrestg, fertion ch'ina brel vin steva a disposiziun dils pelegrins. Mira Entelgientscha denter la claustra da Mustér e la vischnaunca da Medel part. las obligaziuns dils spitaliers da S. Maria e S. Gagl, 1831. Archiv communal, schinumnu archiv niev, doc. nr. 5. Da vegl enneu vegnevan era ils vischins da Luorscha (Olivone) per la fiasta da Nossadunna d'uost si S. Maria cun processiu.

²² Cun ina burgameina dils 6 da mars 1782 conceda papa Pius VI in perdun cumplein als fideivels che visetan quei di la baselgia da s. Martin a Platta. Archiv parochial doc. nr. 14.

[*Obligaziun d'ir a vischnaunca*]

p. 28 / Anno 1796 ils 17 de maig ha la nosa ludeivla visneuncha en tras ilg cumin e maun enflau per nezesari de far quei decret²³. Che sin mintgia mardis Tschuinkeismas, che tucca de legier ora in ludeivel obrickeit²⁴ in a scadin deigi esser sin visneuncha en preschientschia²⁵. Muncont quest sche seigi la ludeivla visneuncha patruna de legier ora per in ludeivel obrickeit²⁶ suenter lur bein manegiar ton ils presens sco absents, seigi cun ils plis de sorts ner senza sorts. E seigien quels ils quals ei veing legiu ora tras lexiun ner cun sort per quei on obligaii de far²⁷.

[*Decret da salarisaziun digl oberkeit*]

p. 280 / 1849 ils 10 [de] juni a ina ludeivla vitschneunca faitg in urden pervia de dil sellari deva[r]t d'in ludeivel oberkeit, numna-dameing de dar per dus dis de cistigia per in a gi fl. 1 x. 40²⁸. Et per 2 dis jrra a urrentar ils teges²⁹, erra esser pagau fl. 1 x. 40 per in per

²³ In document analog, denton senza la construcziun finala, sesanfla egl archiv communal, aschinumnau archiv niev, scatla 3, mappa 2.1.

²⁴ Da quei temps vegneva ei fatg vischnaunca gliendisdis Tschuncheismas, resp. mintga dus onns il mardis, essend ch'ei era mintga bienni cumin quei gliendisdis. *Glogn* 1944, 38s.

²⁵ Ei maunca scadina allusiun alla vegliadetgna minimala dils umens da vischnaunca. In uorden da 1849 oblighescha ils tgauscasa, e quei sut smanatscha da castitg, d'assister allas elecziuns digl oberkeit. Cudisch da protocols 280.

²⁶ Ei vegneva elegiu mintg'onn dus geraus, dus cusseglers ed il salter da vischnaunca. Igl emprem genau, numnaus da quei temps stalter u stalter regent, era per aschidadir president da vischnaunca. Tenor in decret da 1838 vegnevan ils geraus e cusseglers elegi per in onn, il salter denton per dus. Cudisch da protocols 262.

Tenor basegns clamava il salter vischnaunca alla fin dil survetsch divin a Platta e supplicava ils vischins da spitgar el liug usitau. Igl uffeci da salter communal exista buca pli. Persuenter ha mintga vischinadi siu salter, Curaglia schizun quater, numnai aunc sco da vegl «rotmeisters». Tenor pader Placi a Spescha era la vischnaunca partida pli baul en «röts» cun in rotmeister alla testa. SPESCHA 149. Plinavon VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 64. C. GIGER, *Cristagl medelin* 12s. e *Annalas* 76, 186.

²⁷ La nomina succedeva entras elecziun, v. d. cun plimaun, ni cun trer la sort. Mira era il capetel «Alps» nota 49.

²⁸ La schurnada dil suprastont per incassar las fallonzas, ina lavur che pudeva cuzzar in di.

²⁹ Ei era previu dus dis per urentar ils tetgs e cun quei era ils tgamins. Mira ils reglaments da fiug da 1830 e 1834.

di. Et in di a urrentar las clesenes, erra fl. 1 x. 40 per in. Et in di a prender giu il cuing dil statalter³⁰, erra fl. 1 x. 40 per in. Et in di a dar orra lena³¹, erra fl. 1 x. 40 per in. Et ils geraus quei ch'ei ston jrra a cusselg, per mintgia gada fl. 1 tontes gades scho ei ston jrra³². Et quei ei faitg per 10 onns.

Et dil rest seigi il oberkeit obligiaus de far per nut³³. Et la lena et castigs et quei che veing en strof de quels che an buca las clessenas e tegs en uorden, vegnien en bieni alla vitschneunca³⁴.

Jos. Mar. Bundi genau³⁵, Giuseph Maria Pellj, Gion Martin Biart statalter, Matias Lutz statalter.

[*Contract denter la vischnaunca e Pietro Martochi partenent la Punt Crap 1812*]³⁶

Medel ils 11 de satember 1812.

Glei daventau in rechlic a sidreg marcau³⁷ denter las duas parts nonnadameing la ludeivla vischneunca de Medel e l'autra vart il

³⁰ controllar las classenas e prender giu il quen dil statalter. El tschentaner precedent era quel cau dalla vischnaunca, ussa denton cassier.

³¹ Tenor in uorden da 1838 dil capetel «Schetgas» era ei reservau agl oberkeit ni ad in genau da dar ora lenna da baghiar.

³² Il cussegl era cumponius da quater u tschun umens, sche ins quenta il salter. Sias sedutas eran senza dubi scarsas.

³³ Il rest stueva la suprastonza exequir gratuitamein.

³⁴ Tut las fallonzas pagadas van pil bien resp. ella cassa dalla vischnaunca e buc en sac dils suprastonts.

³⁵ Genau Giusep Maria Bundi ha scret protocols els onns 1846—1849. Siu num cumpara vonzei els conclus che suondan.

³⁶ Quei contract sesanfla el schinumnuu archiv niev, doc. nr. 3.

La Punt Crap dado la Val da Crusch sut Curaglia ei probabel stada durant tschentaners igl unic passadi da quei gener sul Rein-miez. Sco pliras scartiras e gravuras cumprovan, eran ils numerus piogns sul Rein da Medel construi en lenn. Cul temps ei la Punt Crap vegnida numnada «Punt romana», forsa per quei che meister Martochi ha dau ad ella ina antica fuorma meridiunala. Enta Medel plaidan ins ozildi per ordinari dalla «Punt Pali resp. da Pali».

La veglia via dil Lucmagn ha menau durant tschentaners naven da Mustér a S. Gada, Cufflons, si Mumpé Medel, sugl ault da Vergera, atras Mutschnengia, sur la Punt Urlengia, la Punt Crap ed ensiviars sul Cuolm S. Maria. Pli bia informaziuns porschan VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 52. MAURI VENZINI, *Descriptio brevis Communitatis Desertinensis*, ed. da C. DECURTINS en *Monat-Rosen* 26/1882, sep. 14 e I. MÜLLER en BM 1945, 110. POSCHEL V, 134. H. ERB en *Geschichtsfreund* 125, 336.

³⁷ Igl ei vegniu fatg in reclli e dretg accord.

signur Pietro Martochei di Val Magia dil cantun Tasin³⁸, il qual ha [a]cordau de bagiar si la Pun Crap della ludeivla vischneunca de Medel el liug nua che ella stag, e quei daneif ton de crap scho da lein³⁹, quei che va de baseings vit quella per la suma de fl. 240. Et aunc ramess surda quei agli oberkeit fl. 30 de far ora quei che auda suenter la lavur faitgia⁴⁰. Pli sei era acordau cul medem [meister] de barschar la calgina che va vit quella pun⁴¹ cun [il] medem Pietro Martochei per fl. 38, e quei ei entelgiu tonta scho [ei] fa de baseings vit quella pon. Bein aber ei la ludeivla vischneunca obligada de metter la lena sil platz de barschar⁴².

Bein aber en rigart il far si la pun daneif, ei il medem meister obligaus de tiliar la crapa che va vit ils artgs, tut quella che fa de baseings⁴³. Bein aber sche ina part de quella che fuss en fus [aung] buna, sche po el era metter [quella]. Bein aber ei la ludeivla vischneunca obligada de metter tutt il matrial sil platc, che fa de baseings per far si la pon. La vischneunca ei obligada de quei on seffar la pun.

Bein aber ei la vischneunca obligada de dar il graun [quei temps] che el drova per far si la pun, per la clom[a]da⁴⁴, la pishada per

³⁸ Pietro Maria Martochi — num midaus dil nuder en Martochei — haveva exequiu igl onn avon pli grondas lavurs vid la baselgia dalla claustra da Mustér. Leu han divers stuccatur e picturs locarnes e dalla regiun milanese luvrau da quei temps vid la restauraziun dallas baselgias da s. Martin e da Nossadunna. Cf. Acta Capitularia I, 150 egl archiv claustral e I. MÜLLER en BM 1966, 120—130.

³⁹ Meister Martochi surpren da baghiar la punt da niev e quei el medem liug nua che la vedra stat. Mo quella ei, sco menziunau alla fin da quest contract, sin sballunar.

⁴⁰ Ultra da quei vegn ei concediu agl oberkeit 30 flurins per ulivar eventuels cuosts supplementars. Il quen final da 1813 munta a 299 flurins. Mira il suandont document.

⁴¹ La caltschina ch'ei basegna per quella punt. Giu las Islas, dado la Punt Crap, existeva ina caltgera. Conc. caltgera e caltschina mira DRG 3, 182—185, 198—200. Aunc avon paucs decennis eran restonzas dalla numnada caltgera veseivlas. SPESCHA 289 e Gas. Rom. nr. 80 dils 5.10.1973. Mira era il document da 1838 part. il fuorn da caltschina da gerau Capeder.

⁴² La lena da barschar caltschina era contonscheivla els uauls da Stagias, Pali, Truaisch etc. Cf. Gas. Rom. nr. 80 dils 5.10.1973.

⁴³ tagliar la crappa necessaria pils artgs resp. pigl arviul dalla punt.

⁴⁴ El plaid 'clomda' va ei senza dubi per la clamada resp. clomada, cheu el senn dils prezis fixai dil cumin alla fin dalla stad pils products indigens sco garnezi, purment etc. Cf. DRG 3, 679.

30 x. la crena e il sel che el drova et in[a] stanza cun 2 ner 3 legs da darmir e caces de cussinar per quei temps⁴⁵.

E cur che la pon ei faitgia, ei rresservau de poder quella urentar (quella) da d'in ludeivel oberkeit che ella seigi faitgia si bein ad dreg, avont che pagar ora il meister. Anfla in ludeivel oberkeit che la pun seigi faitgia si bein ad dreg, sche ei la vischneunca obligada de pagar il meister⁴⁶. Il meister ei obligaus aung quest on de far sutt il grest de lein e farmar la pon dil dar en⁴⁷.

Giachen Giuseph Pali gierau de quei temps conferma scho sura.

Johan Ant. Capeder gierau conferma sco sura et Clau Truaisch conferma [sco] Pietro Martochi afermo chome sopra⁴⁸.

[Rendaquen per la construcziun dalla Punt Crap]

Il on 1813 ils 13 satember. Alla ludeivla vischnaunca.

Faitg il quein cun il meïster dilla Pon Crap de tutte sia lavur ton vit la pon scho vit la caltgi[n]a⁴⁹. Insuma faitg e sarau il quein il di scho sura en tut la soma [de] fl. 299 e pagau e setisfait, il qual el set[z] sto suttescriber de esser pagaus de la vischnaunca, che el vagi daver pli auter nuot, sunder satisfaitgs⁵⁰. Scho era la lavur faitgia agli mistral Pally vit siu nuel ton per sitar la crapa scho per far sut ils mirs e la schala clavau che port[a] fl. 15 et 20 x⁵¹.

Per conferma [ha] el cun siu non schrit⁵²: Pietro Maria Martochi.

⁴⁵ pischada e sal, ina combra cun dus ni treis letgs da durmir e cazzets resp. cazzettas da cuschinar. Cf. DRG 3, 534—536.

⁴⁶ Conc. il pagament mira il quen da 1813.

⁴⁷ Essend la punt vedra decadenta duei il meister Martochi far il «Gerüst», v.d. la punt piarsa, avon ch'ei siari unviern.

⁴⁸ Ils quater contrahents attestan sco indicau sisura, ils commembers dil cussegl da vart seniastra, meister Martochi da vart dretga.

⁴⁹ fatg giu quen cul meister Martochi pervia dalla lavur vid la punt sco per la caltschina.

⁵⁰ Il gerau — probabel il stataalter — ha fatg il pagament e dumandau dil mistergner la suttascripziun sco mussament ch'el seigi satisfatgs.

⁵¹ lavur vid ils mirs nuegl e vid la scala-clavau resp. la punt-clavau.

⁵² Meister Martochi quittescha il quen cun siu num.

[*Fuorn da caltschina giu las Islas*]⁵³

p. 263 / Medel ils 1 de jullj 1838 ha la ludeivla visneunca conzediu in sulom giu las Islas a signur gierau Jos. Ant. Capeder per far in fuorn per brischar chatschina u tut quei ch'ei nezesari tier quella lavur⁵⁴.

[*Concessiun da sulom a Vigeli Pally*]⁵⁵

p. 275 / 1846 [ils] 18 d'avrel [ha] la ludeivla vischneunca consediu agli Vagelli Paly (consediu) in sulong de schar far si inna resgia giu las Islas⁵⁶.

En fede Joseph Maria Bundy, gerau.

[*Puorla da sittar murters*]

p. 151 / 1814 ils 12 de juli ha ina ludeivla vischnaunca concladiu de dar als matz [per] quellas duas fiastas scho s. Christ e dumengia dil

⁵³ Las Islas ein ina pastira silla riva seniastra dil Rein-miez, denter la Punt Crap ed igl ual da Mutschnengia. Ellas eran per aschidadir il terren d'expansiun industriala. Cf. Gas. Rom. nr. 80 dils 5.10.1973.

Ils 17 da zercladur dil medem onn ha la vischnaunca lubiu a Gion M. Pally da Soliva da cavar in puoz giu las Islas, probabel per puzzar glin e coniv. Cf. Cudisch da protocols 262. Leutier K. HAGER, *Flachs und Hanf und ihre Verarbeitung im Bündner Oberland*, egl annuari digl SAC 53, 144s.

⁵⁴ Quei fuss, paregliau cul contract da 1812, buca l'emprema caltgera giu las Islas, ed era buca la davosa el contuorn da Curaglia. Pertgei ils 28 da december 1864 conceda la vischnaunca a Giusep Antoni Genelin il sulom per ereger in fuorn a Mulins sur Curaglia. Ella incumbensescha Genelin da barschar duront siat onns caltschina pil diever dalla vischnaunca. Cf. igl aschinumnu archiev niev, doc. nr. 13 en scatla I.

⁵⁵ Vigeli Pally ha viviu da 1820 entochen 1902. Muort sia dimora giu las Islas sper il Rein-miez eis el entaus ell'istoria e detga sco Vigeli dallas Islas. El ei staus in catschadur gagliard e versau cavacristallas, insumma in scheni universal. Mira G. GADOLA, en *Tschespet* 41, 202—236, C. GIGER, *Tagliar seif* en *Ischi* 53, 98 ed oravontut C. GIGER, *Vigeli dellas Islas* — cun introducziun da A. MAISSEN — en *Ischi* 57/58, 31—99, en special 52—56.

⁵⁶ Igl ei probabel stau la dumengia dils 19 d'avrel. Vigeli Pally quintava saver resgiar in pli grond tagl lenna da condotta. El era in um ordvart creativ ed inschignus sco buc in auter per construir cundrezs mechanics sco resgias, mulins, falluns e caltgeras. Dasperas fageva el aunc il turnader, entagliader e stuccatur.

Calmel ner per on fl. 20 de pagar la puarla⁵⁷. E sche els fetchen jra depli che ils sura ven, sche possen els pagar sezi⁵⁸. E quels 20 fl. vegnen dau mintgion sche ei seiten; et en cass che els sitan bucca, sche ve[n]g ei era dau nuot⁵⁹.

De quei temps dil oberkeit gieraus Jacob Joseph Pally, stalter Gion Librat Lutz, dil cuselg stalter Bistgiaun Capeder, Gion Maria Bundy, salter Duri Pally.

[Reglament da fiug 1830]⁶⁰

p. 246 / 1830 avrel ils 18 ha ina ludeivla visnauncha enflau per nezesari de far in regulamen per sigirezia dil gron prigel dil fiuc, il qual ei sco suonda⁶¹:

1. Mintgia casa tgi che vul far fiuc, deigien esser obligai de ver camins sin d'atun sut reschponsabilitat et stroff de 6 R.⁶².
2. Deigi mintgia casa ver ina scalla per puder ira sin tetg pli comadeivel, sco era mintgia notg ver 2 sadiallas aua en casa.

⁵⁷ La vischnaunca paga als mats sin Sontgilcrest e la dumengia dil Carmel, ils 16 da fenadur, ni annualmein 20 renchs per la puorla da sittar.

⁵⁸ Spendan ils mats denton dapli per la puorla, ston els pagar sezs la differenza.

⁵⁹ La vischnaunca paga mo sche ei vegn effectivamein sittau. La vischnaunca pudeva metter treis cavals ell'alp da S. Gions per financiar la puorla. Notizia en in document da 1830, Cudisch da protocols 247.

Igl onn 1849 ein ils vischins vegni perina da metter en ingant il stuschè ch'els havevan cumprau a sias uras pils sietanodas e da dar quel a tgi che paghi il bia. Cudisch da protocols 279. Il stuscher ni era mus-chet ei ina buis veglia cun cargadavon. Quei trumbun resp. trumplun vegneva carteivlamein duvraus per fratgas e salvas da fiasta. Leutier C. GIGER, *Tagliar seif en Ischi* 53, 92. Mira ev. *Ischi* 57/58, 53 conc. l'emprema bandiera dils mats.

⁶⁰ Conc. reglaments da fiug mira DRG 6, 442s.

⁶¹ Ei selai buca eruir in uorden da fiug pli vegl. Existeva in tal avon u pér suenter il grond barschament da Curaglia dils anno 1777, la sera da Venderdis sogn ils 28 da mars? Ils parochians dalla val radunai ella parochiala da Platta, han viu il vitg da Curaglia en flommas sortend dalla baselgia per l'usitada processiuin. Mo paucas casas ein vanzadas. Dapi lu entochen ca. 1945 fageva la guardia da fiug duront la messa gronda a Platta in tur da controlla cul halumbard tras il vitg. Cf. VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 76. GIGER, *Cristagl medelin* 40 e BM 1962, 153.

⁶² Mintga casada era obligada da far si tgamins, probabel per remplazzar las veglias furnaschas. Part. semegliontas prescripziuns mir DRG 3, 218s.

3. Tgi che portas fiuc [d']ina casa a l'otra⁶³, deigi esser 12 x. stroff. In ludeivel obrikeit deigi sin d'atun esser obligaus de dar uorden ch'ei vegni vissitau⁶⁴. Dues ei bucca esser en uorden ils camins, sche deigi in obrikeit esser obligaus de far far ultra dil stroff sin don e cuost de tals⁶⁵.

De quei temps dilg obrikeit: Jacob Jos. Pellj, Jos. Ant. Capeder, Gion Librat Lutz, Gion Battesta Lutz, Duri Pellj.

[Camond da far si tgamins]

p. 225 / Il madem dy et onn sco surra [22 de juni 1834] ei concludiu della ludeivla vischnaunca che tuts deigien ver fatg ils camins, e quei sin il pli tartd da Numnasontgia. E sch'enzatgi dues muncar da quei, sch'ei sei ficzau della vischnaunca 7 R. stroff. E quei deigi in oberkeit sin il momen far pagar cun dasperas dar in cuort temps tiarm ch'ei possien far si quels. E duessan ei bucca vignir suenter quei camon dilg oberkeit, sche ei quel obligaus de far far si sin don e cuost de tals senza muncar⁶⁶.

Ilg oberkeit ei obligaus de far setzs la vischnaunca, e quei entuorn Numnasontgia dil present onn.

Da quei temps dilg oberkeit Jos. Ant. Capeder, Jos. Maria Bundi, Martin Venzin, Gion Battista Lutz, Jos. Ant. Flepp.

[Nova admoniziun da far si tgamins]

p. 254. / 1837 januar ils 8 ei portau avon ad ina ludeivla vischneunca ch'ei seigi schon daditg stau fatg in uorden che tut stopi ver suffiziens camins sut rischpunsabilitat de 7 R. stroff. E seigi aung bucca mes en ovra. Concludiu de dar termin tochen s. Plazi. E che quels ch'agien bucca fatg si en uorden en quei temps, deigi ilg obrikeit

⁶³ Tgi che pudeva buca mantener il fiug ella fueina, stueva purtar resp. ir per fiug tier il vischin.

⁶⁴ Igl oberkeit duei procurar ch'ei vegni examinau.

⁶⁵ La suprastonza resp. il visitader duei ordinar ch'ils tgamins vegnien fatgs, e quei sin donn e cuost dils negligents.

⁶⁶ Quei niev camond dat il davos termin ed aulza la fallonza per in rensch.

senza muncar far pagar ils 7 R. stroff e far far si ils camins sin il mومن sin don e cuost de tals negligens⁶⁷.

Da quei temps dilg oberkeit Jos. Ant. Capeder, Gion Battista Pellj, Librat Luz, Jacob Nicolaus Capeder, Jos. Mar. Bellj.

[*Via nova dil Lucmagn*]

p. 260 / Medel ils 21 de januar 1838.

La ludeivla vischneunca de Medel sedeclara de esser contenza de far la via nova preponida atras il territori de sia vischneunca⁶⁸. Bein aber vignient allas vischneuncas dil cumin de pagar la via che veng fatgia, sche pagi ella la proparziun sco las autras vischneuncas de nies cumin, e zvar mo a masira de sia populatiun⁶⁹.

Dil rest ei ella era contenza de schar sura ad in ludeivel oberkeit gron⁷⁰ tut il ulteriur necesari de quellas varts, tal e qual sco las autras 5 vischneuncas han fatg e concludiu. Bein aber che la directiun della via vegni dada pli u meins tras Curaglia⁷¹.

NB. En riguart il co reparter las spessas che podessen vignir tier a nossa vischneunca per motiv de quella [via], ha ella reselvau alla finalla sin tgei pei reparter quellas⁷².

⁶⁷ Quei tierz avertiment lai daveras percorscher empau negligentscha, mo paleisa forsa ch'ei era buca lev d'ereger tgamins sur las veglias furnaschas. Egl avegnir han fiug e tgamins occupau meinsannual ils vischins e suprastonts. En nies tschentaner ein la polizia da fiug ed igl uorden da stizzar fiug vegni francai en in regulativ stampau da 29 paginas, Mustér 1913. Il novissim Regulativ per la polizia da fiug datescha digl onn 1975.

⁶⁸ Quei ei ina dallas empremas allusiuns alla via nova dil Lucmagn. Denton ein varga 30 onns spirai avon ch'ins entscheivi a baghegiar l'emprema secziun da quei stradun, quella da Mustér a Platta.

⁶⁹ Ils cuosts deigien vegnir reparti sin las vischneuncas. Il cumin haveva gia susteniu anno 1794 ils sorprendiders dalla via tras las Ruinas da Medel. Ussa setracta ei da migliorar il trassé vegl e da menar la via viers Curaglia enstagl sur la Punt Urlengia e la Punt Crap. Mira *Annalas* 8, 294—296. VENZIN, *Val Medel en Annalas* 37, 30—32. GIGER, *Cristagl medelin* 26s. I. MÜLLER en *BM* 1962, 153—160 ed en *Abtei Disentis* 166.

⁷⁰ Quei ei igl oberkeit da cumin.

⁷¹ Igl ei capeivel ch'il pli populau vitg dalla val tscherca la colligiaziun cul niev stradun.

⁷² Concernent ina eventuala participaziun finanziaria semuossan ils vischins fetg precauts.

Da quei temps dilg obrikeit Jos. Ant. Capeder, Gion Battesta Pellj, Nicolaus Capeder stalter, Jos. Maria Bellj seltee.

[Applicaziun dils daners da S. Gions per la construcziun da vias]

p. 268 / 1839 ils 2 de november ha [ina] ludeivla vischneunca concludiu e serrau giu de ad interim decheudenvi bucca parter pli ils daneers dil spital de S. Gions, sonder de schar quels en cassa; e zvar dueigien ei vigni applicai vid las vias, sche quellas a siu temps duessen vignir faitgias⁷³.

Gion Battesta Bundi⁷⁴, Gion Battesta Pallj, Jos. Maria Luz, Salteer Pallj.

[Furniziun d'ina vaulta lenna⁷⁵ al caplon]

p. 264 / Ils 24 de uost 1838 ha in ludeivla visnauncha concludiu e stabiliu a riguard la lenna dil caplon, che per il signur caplon sur Placi Spescha⁷⁶ dueigi quella vignir faitgia sut la suondonta moda:

Piogn sul Rein-miez giusut S. Roc, comunicaziun cun Matergia. Aquaforta da L. Hess e S. Gessner 1788. Collecziun grafica dalla Biblioteca centrala Turitg.

⁷³ La vischnaunca concluda d'ereger in fond da construcziun, beinsavend ch'ina via nova sul Lucmagn caschuna considerabels cuosts.

⁷⁴ Gion Battesta Bundi ei staus mistral 1836—1838. El ha scret la gronda part dils protocols da 1839 entochen 1845. Mira VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 108.

⁷⁵ ina carga lenna.

⁷⁶ Placi Bistgaun Spescha ei staus caplon da Curaglia ils onns 1837 entochen 1839. El haveva tschentau las cundiziuns che la vischnaunca procureschi la lenna necessaria, ch'el possi tener tiers manedels e ch'ils baghetgs vegnien pinai e recuperai. Mira Cudisch da protocols 252. Plinavon SIMONET, *Weltgeistliche* 47 e 95.

1. Rhein-Brücke, nahe bei St. Roch, im Meoßer Thal in Bünzen.

Ordavon duegien mintgia affon che frequentescha la scola esser obligaus de dar ina sufficienta vaulta lenna per onn⁷⁷, che dueigi d'in ludeivel oberkeit vignir urentada. Nudent la vaulta, sche dueigi [el] esser tenius de senza entgin risguard far pagar 30 x. per in che dat bucca⁷⁸. Il rest della lenna ch'il signiur caplon ha de basengs, dueigi vignir dau uorden ch'ella vegni faitgia sin quen della visnauncha sco era il resgiar e far ora quella dils scolars⁷⁹.

⁷⁷ L'obligaziun pertucca expressivamein la lenna e buca la frequenza dalla scola. Lezza era dil tuttafatg libra. Quei valeva gia el 18avel tschentaner. Lu devan plevon e caplon scola igl unviern, e quei sin ordinaziun digl uestg. Mira doc. dils 19.9.1763, scatla 262.2 egl archiv episcopal a Cuera. Leutier C. GIGER en *Ischi* 48, 127ss.

⁷⁸ Anno 1847/48 elegia la vischnaunca in cussegl da scola ed engascha igl empren scolast laic. 1849 fa ella amogna da reparter 30 dretgs per la scola. Tgi che fa diever d'in tal, paga annualmein 1 flurin e 40 rizzers. Cudisch da protocols 279 e C. GIGER en *Ischi* 48, 127ss. Ulteriuras informaziuns ein da catter el Cudisch da protocols 123 e 245.

⁷⁹ Igl ei buca da dubitar dalla seriusadad dils conclus e decrets publicai en quest capetel. Mo ual perquei han ins forse ridiculisau mintgaton certas decisziuns. La tradiziun populara medelina resda da conclus empau fasiierlis, per exempel il satrar la talpa, pascular il pastg carschius sil clutger e stuschar la baselgia. Cf. G. GADOLA, *Glogn* 1945, 42s.

3. Las schetgas

Las schetgas, in plaid derivonts dil latin 'silva cincta', havevan in pensum cardinal pil schurmetg, nez ed avantatg dils vischinadis. Nos documents illustreschan la pratica da varga 80 onns e laian percorscher tgei rolla igl uaul serrau giugava en in temps ch'ei existeva ni plontaziuns ni lavineras. In tema aschi impurtont mereta da vegnir presentaus en in caum per sesez.

Il lectur entaupa la scripziun dil plaid «schetga» en in tozzel variantas. Nus presentein enzacontas — schitgia, tgiescha, tgitgia, zegia — per levgiar al lectur l'entrada ella materia.

[La Schetga a Gliareuns]¹

p. 15 / Anno 1761 ils 29 de sarcladur. Cau ei vigniu faig de ina ludeivla vischinaucha de Medel devart far ina schitgia in toch vaul per itel² della vischinaucha. Serrau giu schi ferm sco las autras schitgias con quels madems dreigs sco las autras han, seigi enten tuts graus a quei per adina sco ina outra schitgia. Aber ina ludeivla vischinauncha affla per bien de cau era con ils tiarms determini sco ei ven cau suenter, quei ei si ilg Hiruns³ encunter la aua de Bisculm enscheiva la schitgia: a metz in per tiarms grat sur Pleinun sura⁴ grat sper in crap che ei faig si ina crus, in auter per dadens la tgitgia⁵ de Gion Christ Lutz sur ilg truig era sper in crap che era si ina crusch, in auter per grat sper quels che taiglen anen encunter Pas naus⁶, in auter per sur Pas naus sur ilg truig a taiglen encunter la Erta gronda⁷ er sper in crap che a si ina crusch, in auter per sur la Erta gronda era sper in crap che ha si ina crusch, ilgs quals taiglen era encunter la Pun Carle⁸.

¹ La Schetga da Gliareuns resp. Giareuns ei situada sur Curaglia all'entrada dalla Val Plattas.

² per etel, v. d. per nez.

³ si Gliareuns.

⁴ prob. Plaun sura ni Plaunun sura.

⁵ la tegia.

⁶ il Pass nausch ella Val Plattas.

⁷ igl uaul Lerta gronda.

⁸ La Punt Carlè menava sul Rein da Plattas, pli bass che la Punt da Pardatsch.

De quei temps girau statalter Joseph Maria Belli a jau Joseph Antoni Capedar, dil cuseilg statalter Joseph Maria Giger de quei temps statalter a Jacob Joseph Fliph a salter de quei temps Christ Biart.

[Ils Larischs]

p. 25 / Anno 1775 ils 6 sarcladur. Sin quei di ha ina ludeivla vischinaucha concludiu a faig a serau ils Larschers⁹ sur la via de hira si Biscuolm entras enadora per tut faig schetgia. Quei ei confirmau ussa a per adina con siu strof lau speras.

[Uaul da Curaglia]

Era sin quei medem di sco sisura scrit essei era denovamein confirmau aun per 5 ons che nagin posi pinar la clesiana de far seif ora del vaul Curailia, la enschata del Caplut dellas Cuas entochen il vig Curailia, sut gron strof de d'in oberkeit per quels ons.

[Scamonds da pinar lenna]

Era stau faig ano 1774 de ina ludeivla vischinaucha che nagin deigi poder pinar lena ora della schetgia per far canals tecg¹⁰ bucca senza lubienscha, sut grondt strof [e] disgratia de d'in oberkeit.

Era concludiu a faig era che nagin possi pinar ora dallas schetgias clasiana per pinar si seifs dels ors¹¹ sonder pinar ora dels vauls cumins. Quei ei concludiu a faig de d'ina ludeivla vischinaucha era per adina; quei ei faig anno 1774¹².

⁹ Ei setracta digl Uaul dils Larischs a Durschatsch dado Biscuolm.

¹⁰ canals-tetg.

¹¹ classena per far seifs dad Orts.

¹² Il scarvon repeta ch'ei setracta da scamonds digl onn 1774. Forsa haveva el emblidau d'enscriver puntualmein.

Scrit da mei girau de quei temps Joseph Antoni Capeder, era girau de quei temps statalter Joseph Maria Vanzin¹³, del conseil statalter Gion Jacob Belzart¹⁴ a statalter regent Christ Giger, salter statalter Christ Biart de quei temps.

[*La Schetga nova*]

p. 29 / Ano 1787 ils 13 de maig ei vegniu faig de ina ludeivla visnaucha ina z[e]gia nova vi(a) Curalia en Val della Aua, numnau en cheu la Shegia nova¹⁵, en la Pun de Bisculm antochen ilg Stavel dilg Arungs¹⁶. A quei ei faig si dig sco ei liberau de[lla] ludeivla visnaucha. De quei temps geraus statalter Gioseph Maria Venzin, statalter Gioseph Maria Giger, dilg cuseilg statalter regent Joseph Duri Giossi, statalter Giuseph Maria Hunder, salter statalter Rest Biart.

[*Uorden da 1790*]

Vesent sura in ludeivel oberkeit che nossa[s] tschetiags en enten in mesiravel a schliet stan ad en gron prigel de grons dons, scha vein nus portau avon ad in ludeivla visnaucha. La quala ha sin quei faig a concludiu tutz bein perina de 5 ons bucca pinar ina plonta pintgia ner gronda sentali verda per far seif ner clauder de tuttas las nossas tschetgias senza la lubienscha de ina ludeivla visnaunca. Sunder che in ner l'auter pinas senza la lubienscha de quella ina plonta verda sche deigi essel¹⁷ curdaus en strof de d'in obrikeit. Bucca mo quei sonder de quella tschetgia l'in ner l'auter ves de patir don, sche deigien esser responsavels del don per lur strof.

¹³ Statalter Venzin cumpara en divers documents dils anno 1770 entochen suenter ils 1790. El occupescha era uffecis da cumin. *Glogn* 1944, 101 e 103. P. CA-VEGN, *Die Entwicklung der wirtschaftlichen Verhältnisse der Abtei Disentis 1786—1826*, Mustér 1960, 24.

¹⁴ Belzart u Balzar, ina veglia schlatteina medelina, morta ora. Cf. *Glogn* 1945, 26 e A. WIDMER en *Vox Romanica* 33, 165.

¹⁵ La Schetga nova sur Curaglia exista aunc oz e cumpeglia igl uaul sur e sut via.

¹⁶ Stavel dils Gliareuns.

¹⁷ sche deigi el esser punius.

Era pervia de potschz de chasnes¹⁸ essei conclediu che negin deigi pinar in de quels potschz ora della tschetgia senza prender in dil oberkeit con els; a quel deigi dar ora sil mender don conpatenta lena per far lur chaschner, quei per seramen. Aber era deigi esser sutapotsch al strof sco quels si sura screti.

Della clesiana che pinasen senza la conditiun sco sisura scritta senza prender in [de] quels del oberkeit; a quel deigi a da ora senza conditiun faitgia. Concludiu de d'ina ludeivla visnauncha sco si sura scrit. Ei glei era [per] canauls teig e canauls mulin concludiu sco cun ils pots sco sisura scrit.

Anno 1790 ils 19 de satember fait per commissiun de regent statalter Joseph Padrut Flep a d'in ludeivel obrickeit de quei temps presen: signur landamma Capeder, Joseph Duri Giossi, Gion Frasciscus Giger, Gion Antoni Schur.

[Schetga Val Mulina]

p. 144 / Ano 1792 per Tgiunkei[s]nas ei vegniu faitg ina tgitgia si Padasch¹⁹ si Val Mullina tras en ad ora ilg crest a tut. Da quei temps geraus Joseph M. Venzin, statalter Matias Antoni Capeder, dilg cuselg statalter Padrut Fleph, Gion Antoni Giger, salter Gion Liberat Giger.

[Schetga da Crest Peinzas]

p. 147 / Ano 1803 ils 8 satember²⁰ ei vegniu faig ina tschetgia nova et serau tut ils lareshs²¹ grons a pins che en sura il vig de Furns. Ils confins en entochen dedens il crest che dat si tochen las tegias de

¹⁸ Ils posts (sg.: piest) da chischner eran petgas da ca. 10 m lunghezia, tschentadas verticalmein el tratsch e sparunadas cun lattas. Ei duvrava dus, treis e dapli posts per construir in chischner. DRG 3, 577—579. K. HAGER, *Verbreitung der wildwachsenden Holzarten im Vorderrheintal*. Berna 1916 p. 271.

¹⁹ Pardatsch silla Val Mulina. Ella senumnavava era Schetga Selva verda.

²⁰ Tenor la scripziun dil datum savess ei esser Nossadunna settember ni dumengia ils 18 da settember.

²¹ Uaul dils Larischs.

Peinzas, tut quei che resta de mau[n] dedora cunter il prau de Furns tochen ils bageigs de Peinzas. Quella tscheitgia ei sarada sco tuttas las autras.

1828 ha ina ludeivla vischnaunca sarau tuttas plontas en quei zircuit sco surra per adina a sarau sco las autras tschetgias²².

[Schetga dalla Plaunca da Mulins]

p. 47 / Anno 1810 ils 21 october ei vegniu d'ina ludeivla visneuncha priu si il faig ner tschegia nova cun gravezias et cundiziuns sco las autras tschetgias. Quella ei fatgia en la Plaunca de Mulins²³, nomnada sut via. Et ei sarau tuttas plontas giufnas et veglias sut tgei tettel e(n) num che elas pon esser.

De quei temps dil oberkeit Joseph di Giossi, asisten Gion Liberat Lutz²⁴, dil cuseilg signur stataalter regen Gion Batesta Pali²⁵ et Jossef Maria Lutz, salter Crest Jossef Suliva.

[Fraud da lenna ella Schetga sur Casura]

p. 155 / Medel ils 23 de maig 1816.

Ei vegniu avont ina ladeivla visnauncha che quels vischins de Dashamaun²⁶ e Casura (che quels) seigien sepatrunai seza la lubien-scha de d'inna ludeivla visnauncha de pinar si la Tshetgia sur Cassura jna gronda quantitat plontas. Pinau ora de quellas de far bishals tier jna aua mai usittada²⁷. E per quella fin ha ina ludeivla visnauncha ordinau che per quella gada vegli ella engraziar il strof che quels vesen maritau, e quei per grazia per jn sche gron chas faigs de

²² Datum e scartira plaidan per ina notizia posteriura.

²³ Plaunca da Mulins dadens S. Roc.

²⁴ G. L. Lutz ei assistent da cumin 1808—1810. VENZIN, *Val Medel* en *Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 104.

²⁵ Gion Battesta Pally ei 1812—1814 assistent da cumin. VENZIN, 65 e *Glogn* 1944, 104.

²⁶ Quels da Tscheimaun u Datschamaun, quei vul dir las uclivas da Drual e Matergia. C. GIGER, *Annalas* 76, 186.

²⁷ Dapli sur la concessiun da lenna per far bishels el doc. da 1845.

sepatruni della shetgia²⁸. A per que[lla] fin deigien quels bucca ver pli dreidt de pinar ort la shetgia senza lubienscha de d'ina ludeivla visnauncha de caudenvin.

De quei temps gieraus Tenigh Jachop Pelli, statalter Librat Lutz, dil cuselg statalter Bistgiaun Capeder, Gion Maria Bundi statalter present, salter Durri Pelli.

[Uaul Curaglia ed Uaul Vargera]

p. 225 / 1820 ilgs 13 de sercladur ha ina ludeivla vischneuncha sarau ilg Vault Curaglia entochen vi[a] sco ilg fill dat si a giu et ilg Vaul Vergiera talvissa che nagin possi ner deigi dar tier ina plonta verda²⁹, a quei per 10 ons.

[Uaul Darveun]

p. 231 / 1823 ils 10 de maig ha la ludeivla vischneunca sarau ilg Uaulg Darvun, sco glei vegniu sarau, sur ilg vig Curaglia, avon ensatgei ons³⁰.

[Uaul Casura]

p. 238 / Anno 1826 ils 15 de gener ha ina ludeivla vischneuncha sarrau gl'uat via si sur Chassurra per onns 10. Che nagin possi pina lena ni poschs ni chaneuls teig ni chaneuls mulin³¹ entochen orra ilg Beilg dilg Larrisch.

²⁸ La vischnaunca fa grazia malgrad ch'ils vischins ein sepatrunai dalla schetga.

²⁹ Ils commembers dalla suprastonza duein buca dar lubientscha.

³⁰ Da temps en temps era ei necessari da renovar ils scamonds.

³¹ posts, canals tetg e canals mulin.

1835 auguost ei danovamein renovau la surra sarrada sco vivon per onns 10³².

[*Schetga nova*]

p. 250 / Il on 1831...ei vegniu fatg ina tgieischa nova ils 12 de sercladur. Ei serau via sur ils Runs de Palli entochen ora tier il Dug de Trutaisha³³, quei sentelgiu entochen la Val de Besselgia per ons 8.

[*Uorden concernent il pinar lenna da baghegiar*]

p. 226 / Di et onn sco sura [1838 ils 18 de november]. Essent entochen de cheu entras il uorden vegl³⁴ de pinar lenna de bagigiar or [l]as tschetgias della vischnaunca tuttavia fetg aschpavigiadas³⁵, sche ha la ludeivla vischnaunca stabiliu e faitg il sequent uorden:

1mo Che tut tgi che vul pinar lenna de bagigiar, seigi obligaus de ordavon solidar il oberkeit ner (sin) in gierrau et de quel domendar nua ch'el hagi il dretg de pinar la lenna per bagigia.

2do Il oberkeit ner gierrau seigi obligaus de conzeder il diember de plontas tenor uorden vegl.

3^{tio} Che tut la lenna per bagigiar stopi vignir pinada avon aigna escha, quei ei ch'ella stopi vignir pinada en las tschetgias las pli demaneivel dils bageitgs che vegnen bagigia³⁶.

4to Ch'in stoppi sesurvire de quella lenna vid ils bageitgs che vegnen bagigia.

³² Ils onns che suondan han aunc purtau enqual renovaziun e serrada. Nus savein buc edir, mo silmeins far allusiun a quellas cuortas notizias ch'il Cudisch da protocols cuntegn sillas paginas 225, 255, 258, 262s., 265, 268 e 273. Ei va cheu per igl uaul da Curaglia e Matergia e per las schetgas Crest, Parmaseun, Palius e Puzais, Tegia nova, Aua da Fuorns ed uaul Soliva.

³³ dils Reuns da Pali al Dutg da Truaisch.

³⁴ Ei po settractar digl uorden d'anno 1787.

³⁵ Quei vul probabel dir... las schetgas periclitadas.

³⁶ Quella prescripziun, ordvart bein formulada, sebasea indubitablamein sin ina veglia pratica.

[Concessiun da lenna als vischins da Casura e Datscheimaun]

p. 274 / 1845 ils 23 de marz. Sin jnstanza de part dils vischins de Casura e Datscheimeun per la concessiun de poder prender lena ord la tschetgia de far ils bischels de manar l'aua dador Clavanief e manar a Casura e de leu a Datscheimeun, ha la vischneunca conzediu senza negins praegiudezis sil avignir 25 plontas ord las tschetschias, las quallas dueigien entras in comenber dil oberkeit sil mender don vignir ddesignadas³⁷.

³⁷ Mira il fraud da lenna ella Schetga da Casura d'anno 1816. La concessiun da 1845 muossa in cert svilup ella pratica dils uordens dallas schetgas. Medel ha vinavon giu quita dils uauls. La scatla 80 digl archiv communal conserva in uorden d'uaul dils anno 1852, 37 paragrafs secrets en tudestg. Las determinaziuns da 1886 fan la punt al Regulativ forestal da 1911, in stampat da 15 paginas. Mustér 1911. Il niev Regulativ forestal vegn elaboraus actualmein e probabel semtgaus per uonn ils 1977.

4. Alps e pastiras da casa

El center da quest capetel stattan enzacontas partiziuns dallas alps ed ils Uordens d'alp da 1815. Cun lur 27 paragrafs ein quels per lunschora il pli vast regulativ da questa part. Igl ulteriur tucca damondas da pasculaziun, il termin dalla scargada e duas affitaziuns d'alps.

Il cuort temps da vegetaziun, macort'aura e schliatas raccoltas explicheschan ch'ils purs eran dependents dallas gudidas communablas e sefitgavan mintgaton sin dretgs ed isonzas.

Divers auturs han perscrutau las alps medelinas. Ei seigi relevau las duas pli impurtontas publicaziuns, malgrad ch'ellas ein gia enconuschentas ord igl'emprem capetel.

Guido CONDRAU, *Eigentum und Nutzung der Gemeindealpen der Cadi*. Mustér 1958.

Carli GIGER, *Die Vieh- und Weidealpen an der Nordrampe des Lukmaniers*. BM 1955, 249—288.

Tgi che vul endriescher dapli consulteschi igl artechel dedicaus allas alps da Medel da pader Ambros WIDMER en las *Annalas* 86, 67—82. Quei ei il meglia guid per entrar spert ella materia.

[Entelgientscha concernent la gudida dall'alp da Sogn Gions e l'alp da Valdraus]

p. 7 / Ilg onn 1748 ils 14 da fenedur. Ei stau ina dispita d[ent]er la ludeivla visnaucha de Medel a d[ent]er ils enterschai de Soing Gions¹, la qualla ei (vini) entras plidar de denter dilgls signurs ei vignida faigia enten questa vissi². Che per treis onns degi la allg restar alla baschelgia de Soing Martin, ad era schelz dus ons deigi restar alla ludeivla visnaucha de Medel il anteress della allg de Valderaus³. Per quels dus ons degi la ludeivla visnaucha da Medel era mirar sisura als enteresaig de Soing Gions per quei che els spesteschaen da quella vart⁴. Era sei vigniu faig che nagins (s h) tiers

¹ La vischnaunca ha giu ina dispeta culs interessai da S. Gions. Conc. l'alp da S. Gions mira GIGER, *Viehalpen* 263s. e 273.

² La dispeta ei vegnida decidida en quella uisa.

³ Sur dallas alps dalla pleiv e las alps da vischnaunca orientescha GIGER, *Viehalpen* 258ss.

⁴ ... per quei ch'els fan u trafficheschan en caussa.

si Soing Gions, resalvau ils dreigs de dil spital⁵, degien [ir] entochen che ei bucca gargau enten schellas algs⁶.

Ei stau ne faig per comissiun de quests ludeivels signurs de Medel stalter ussa persentameng Gion Babtissta Bundi, era stalter Christ de Funs con ses enterasai de Soing Gions. Iau per comissiun de domesduas parts, iau Joseph Antoni Capeder ai schirt⁷.

[Arvadi pils mutgs]

p. 9 / Ano 1758 essei faig della vischinaucha che tuts muigs che han maliu la hiarva la stat ston pagar in mietz R. per in, tuts quels che cargen bucca Lavez⁸.

Girau stalter Gion Lutz, iau Joseph Antoni Capeder, dil cosel stalter Christ de Funs, stalter Jacob Joseph Fliph, salter stalter Christ Biart. Quei ei faig per quella partida, che ei 5 ons aung de observar quei⁹.

[Partiziun dallas alps de 1773]

p. 24 / Anno 1773 ils 22 de agust. Pervia [de] quei che ina ludeivla vischinaucha de Medel ha faig cura che han pertiu giu las alps sco ei ven cau suenter scrit¹⁰.

1. Faig de dar alli alp Pazola 10 R. per on (ali alp) per quels diesch ons¹¹.

⁵ Mira capetel «Ils spitaliers».

⁶ Igl ei pia scumandau d'alpegiar S. Gions avon las autras alps.

⁷ schirt, v.d. scret. Nus havein presentau il nuder G. A. Capeder en connex culs Uordens da vischnaunca da 1763.

⁸ Da quei temps era l'alp da Lavaz reservada als mutgs, bos castrai da ca. dus onns. Quels mutgs resp. stiarls eran tschercai igl atun sillas fieras tessinesas e lombardas.

⁹ Quella remarca fa allusiun alla partiziun dallas alps da 1758. Il respectiv document sesanfla buc el Cudisch da protocols. L'emprema partiziun enscretta ei quella da 1773. Sia reproducziun suonda immediat.

¹⁰ Ils Uordens da vischnaunca da 1763 fan repetidamein allusiun allas alps. La partiziun cuoza en principi diesch onns, singuls conclus han pli cuorta vigur. Leutier CONDRAU, *Gemeindealpen* 67 ss., 94—97.

¹¹ decidiu da pagar ina indemnisaziun annuala da diesch renschs.

2. Faig de schar via ils Craps de S. Gions entochen la Val che sche numna la Val de S. Gail¹².
 3. Faig che 5 ons deigi vigniu descargau per la vegilia de s. Michel¹³, abar taner ora 10 dis sin las pistiras ner prau de maieses, abar faig la pindradira dubla per quels 10 dis si sura scrit. Aun abar sche ei pon enprovar¹⁴ che l'in ner l'auter schas volontaria-mein miliar il paisg cumin della vischinauncha, se essel suttapost de gugegiar ils (s h) tiers della vischinauncha¹⁵.
 4. Era faig che mintgia 3 ons ulivar las alps¹⁶. Era pervia dels maders ei stau la intelgiescha de messignurs: serau dels Craps del Vivens antochen la Aua de S. Gail¹⁷.
- De quei temps stalter della vischinauncha stalter Gion Jacob Belzar.

[Reglament concernent las nuorsas da Soliva e Biscuolm]

p. 30 / Ano 1792 ils 29 de gener ei vigniu garegiau visnaucha dils vischins de Solliva [a] Biscuolm¹⁸ per via dellas nursas con ils vischins dils maieses de Fontauna radu[n]da¹⁹. Nua ch'ei concludiu de d'ina ludeivla visnaucha che ils vischins de Solliva a Biscuolm deigien pertgirar (en)giu Paisch de mullins²⁰ 5 ner 6 (sys) dis a suenter deigien puder [ira] ensi la alp de Solliva entochen ch'ei possien ira envia de Muraun, quei aber suenter sco ilg temps ei tart

¹² schar vi per tscheins ils Craps, seigi sco pastira ni eventualmein per far fein a pastg.

¹³ ils 28 da settember. Tenor quellas prescripziuns ei tut bual aunc scumandaus duront l'emprema jamna d'october. Dapli sur il scargar ed ils schinumnai diesch dis egl uorden da 1796.

¹⁴ empruar, cheu el senn da mussar si, cumprovar.

¹⁵ Tgi che lai magliar il pastg cumin resca la pendradira.

¹⁶ La vischnaunca fageva ina ulivaziun casamai ch'ina u l'autra alp era surcargada. Cf. CONDRAU, *Gemeindealpen* 100s.

¹⁷ Sco gia precisau els Uordens da vischnaunca da 1763 eran ils maders serrai entochen s. Barclamiu.

¹⁸ Ils vischins da Soliva e Biscuolm han pretendiu ina vischnaunca extraordinaria per quella davosa dumengia da schaner.

¹⁹ La Fanteuna radunda sesanfla sigl intschess dils mises da Soliva.

²⁰ Il Pastg da Mulins ei situaus sut l'ucliva da Soliva.

ner bault. Sche ils vischins lessen bucca volver las nurssas envia, sche possien quels dils maisses volver envia²¹.

De quei temps era dilg oberkeit Gioseph Maria Venzin²² [a] Matias Capeder geraus, dilg cuseilg statalter Padrut Flip [a] statalter Gion France[s]g Gigier, salter Gion Liberat Giger.

[Partiziun dallas alps da 1793]

p. 33 / Ano 1793 ils 10 aust²³ ei vegniu partiu giu las alps ner faig la partida per 5 ons. Et ei vegniu partiu sin treis alps²⁴. Et ei vegniu faig de dar alp de Pazola 15 R. per on. La tegia nova ei nuotta de cargar²⁵ et ei partiu giu sin cella[s] treis alps.

Confirmau ils urdens velgs auter che ils maders che en bucca confirmai, en traig atras quels cuater²⁶.

De quei temps dilg oberkeit Gioseph M. Venzin statalter, Matias Capeder geraus, Gion Batista Bundi dilg cuselg, Liberat Luz²⁷ dilgonselg, salter Giachen Antoni Ber.

Scrit da mei Joseph Maria Venzin per commissiun de in oberkeit.

²¹ Tschentanners anavos tonschan era las dispetas pervia dalla pasculaziun sill' alp Soliva. Mira oravontut ils documents arisguard dutg e trutg, astg e pastg (doc. nr. 4 dils 21.4.1471 e nr. 67 dils 2.12.1673 egl archiv communal). Plinavon GIGER, *Viehalpen* 260, 268—270.

L'alp Soliva, ida el 15avel tschentaner en possess tessines, denton scumiada encunter l'alp Puzetta el 16avel, para d'esser el 18avel tschentaner in'alp da burgheis. Mira il contract da brat dils 2.7.1583, doc. nr. 27 egl archiv communal e per arrundar GIGER, *Viehalpen* 259s.

Era Platta, Baselgia, Pardi e Mutschnengia han giu differenzas pervia dalla pastira da nuorsas. Cf. archiv communal doc. nr. 56 dil zercladur 1515.

²² Statalter Giusep Maria Venzin, mess dil cumin dalla Cadi 1790—1792. *Glogn* 1944, 101.

²³ Ei setracta biaronz dalla dumengia dils 11 d'uost.

²⁴ las treis alps da vaccas: Muschaneras, Plattas e Soliva. El 18avel tschentaner vegnevan era las mugias e genetschas cargadas cun las vaccas. GIGER, *Viehalpen* 264ss., 273.

²⁵ Il medem onn ha la vischnaunca schau a tscheins l'alp Pazzola als vischins da Mumpé Medel. Mira il doc. che suonda. Conc. la Tegia nova cf. la Partiziun dallas alps da 1803.

²⁶ Quater maders ein annullai. Nus renviein alla Partiziun dallas alps da 1773 ed als Uordens da vischnaunca da 1763.

²⁷ Gion Liberat Lutz, assistent da cumin. VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 65. *Glogn* 1944, 104.

[Fittanza dall'alp Pazzola al vischinadi da Mumpé Medel]²⁸

p. 219 / Ano 1793 ils 25 aust Medel.

Ha ina ludeivla visnauncha schau la alp de Pazola als vischins de Muper de Medels per scheins per 5 ons che vegnen cau suenter con las conditiuns sco veng cau suenter²⁹:

Ch'ei mentenien si ils bagegs et detien ilg arver agli claustra 24 crenas casiel per on mager³⁰ et agli signur farer ina onesta maniucha per on et mintgia auter onn ina massira piaun³¹. Ils bagegs, treis en enten bien stand, duas tegias et zaler de cassel il quart. La tiarza tegia ei ina tegia marscha et sliata. Et ils dreigs che en enten la alp ton als de Muper scho quels de Medel et ils dregs dils vischinadis de Buzanegia³² et de Zamaun resalven, vein nus de Medel ils nos dregs, scho ei han giu de vidavon. Pervia dilg viadi deigi il pagrer ira ora de Vergera et

²⁸ Da quei contract, screts el Cudisch da protocols paginas 219 e 218 cul tgau engiu, exista in dubel fetg semeglionts sut il nr. 84, scatla III, egl archiv communal.

²⁹ Da quei temps eran pia treis alps da vaccas sufficientas. L'alp Pazzola — conc. quei num ch'ins entaupa els numerus documents sco Byzola, Butzolas ed en autras variantas mira RN 2, 275s. e *Vox Romanica* 33, 168 — ei stada durent tschenteners in'alp da cunfin che ha agitau buca pauc ils vischins dadens e dado Vergera. Las burgameinas davart quell'alp tonschan el 15avel secul. Tgi che vul risvolver siu svilup e destin, oravontut damondas da tiarms, pascalaziun e cargada, consulteschi ils documents 2, 3, 6, 16, 17, 19, 39, 40, 43, 46, 47, 50, 85 egl archiv communal da Medel e leutier aunc debia scartiras egl archiv communal da Mustér.

Mira plinavon VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 46s. G. GADOLA, *Glogn*, 1936, 65s. GIGER, *Viehalpen* 259s., 265s. CONDRAU, *Gemeindealpen XXs.*, 19, 21, 26ss., 54, 80ss. e 116. C. SIMONET, *L'alp Pazzola en diever communal dils vischinadis da Mumpé Medel e Mutschnengia*, tiposcret 1974.

³⁰ Igl arver u arvè vala per ina contribuziun feudala. Cf. DRG 1, 436 e WEISS, *Alpwesen* 245s.

Concernent quest arver debitaus alla claustra da Mustér entochen ils anno 1860 orienteschan MÜLLER, *Abtei Disentis* 53. VENZIN, *Val Medel en Annalas* 39, 47. *Glogn* 1936, 65s. G. SPESCHA, *Die Entwicklung der wirtschaftl. Verhältnisse der Abtei Disentis im 18. Jh.*, en *JHGG* 1957, 50, 55. GIGER, *Viehalpen* 260. P. CAVEGN, *Die Entwicklung der wirtschaftl. Verhältnisse der Abtei Disentis 1786—1826*. Mustér 1960, 43, 67. C. GIGER en *Annalas* 85, 108—111, 115.

La gravezia numnada va anavos tochen 1404, igl onn che la claustra da Mustér ha dau l'alp Pazzola per feudum als vischins da Medel cun l'obligaziun da pagar mintgamai sin s. Martin cun caschiel ella valeta da quater «schillings». Cf. era il doc. nr. 40 digl onn 1615 egl archiv communal.

³¹ Quei ei il tscheins fier al plevon da Medel.

³² Part. Mutschnengia, pronunziau enta Medel Butschenengia, scret tschels onns Montschanenga, Mutschanenga e.a.v. mira RN 2, 764.

de lau ensi et cischar [las nursas] senza schar star ellas. Non figien cuellas conditiuns, sche seigi la visnauncha patruna de trer tier seseza senza auter cura che ei plai. A quei daten per onn cuels vischins de Muper ner enpermeten aung 75 R. per on, ils cuels an stai de Munper. p. 218 / Pagar senza contraditiun sin ilg atun quels 75 R., con ils arvers che en schri[ts] cau si sura³³.

Scrit da mei Joseph Maria Venzin de momesduas parts per comissiun de ina ludeivla vischnauncha. A de in ludeivel oberkeit en statalter Matias Capeder genau, statalter regen Gion Batista Bundi, Gion Liberat Luz dil conselg, salter Giachen Antoni Ber.

Iau dei schri en lur nums dils vaschins de Muper³⁴ per els buca saver scriver — Bistiaun Luz, Adelgot Berter — han els faig la lur nodas casas sut [sco] confirmatiuns.

[Uorden da scargar]

p. 35 / Anno 1796 la enprema domengia setember ei vegniu priu si e faig in urden d'ina ludeivla visneuncha per quest on sco suonda.

Ch'ei deigi vegnir deschergau las alps la vegielgia s. Michel³⁵ et teniu ora dils praus de casa 10 diis, quei ei entochen la domengia suenter domengia dil Rusari; et lura dau visneuncha, sch'ei veglien schar larg ner bucca.

N. B. quels praus de mises che seclomen praus de casa deigien esser libers de schar teressar³⁶ mo schi lunsch sco els gauden per prau de mises e bucca plinevont. Sco ils auters praus de misees en era libers. Tgi aber schas rumper en avon che quei termin — senteli de fria veglia³⁷ — dei esser curdaus en falonza de crunas 5, il εμπrem che lai rumper en, et tuts ils auters suenter en felonza de la mesedat de 5 crunas. Era mintgia vischinadi dei ver siu pender³⁸, e quel dei esser

³³ Ils tscheins d'affitaziun secumponevan primo da naturalias e secundo da daners.

³⁴ Da Mumpé Medel relattan G. GADOLA, *Glogn* 1936, 54—78 e A. MANETSCH, *Aus der Geschichte der Fraktion Mumpé Medel*, tiposcret, Mustér 1975.

³⁵ Essend quei termin gia fixaus egl uorden da 1773 e restabilius anno 1796, san ins plidar d'in fatg cumprovau. In conclus da 1845 resda dils 18 da settember. Cf. Cudisch da protocols 274.

³⁶ schar ir per tras, schar ir per bual.

³⁷ s'entelli da libra veglia, da bi da bugen.

³⁸ Cf. CONDRAU, *Gemeindealpen* 107.

obligaus de pendrar. La emprema gada deigi esser curdau la pendradira urdenaria. Cura aber ch'in tal ei avissaus et lai ora tonaton, sche della enprema gada envia deigi esser mintgia gada cordau pendradira dubla.

Giraus de quei temps jeu Joseph Duri Giossi, statalter Goseph Maria Belli statalter regend, Vinzens Anto. Pali e Ant. Liberat Gieriet, salter Christ Joseph Soliva.

[Cunzina da zavrar las nuorsas da Mumpé ord la muntanera da Medel]³⁹

Medel il 1 agust ano 1803.

Nus gariein vus salter de visar il cauvig⁴⁰ cun ils vaschins de Mumpé per seramen sco suonda.

Chels de Mumper deigien sil zuc ira navenda⁴¹ e zevrar ora lur (s h) nursas cheu denter las nosas et ira navenda della alp de Tegianova e quellas tener ora della meldiada alp⁴² e quei schar saver qual di [per che] era zetgi de nus savein esser en preschienscha.

Sch'ei vegnien quei bucca far, sche protestein nus [pervia del]las nossas nursas solemnameing. Et ei vegniu encuriu per tuts cuosts che van de quellas vartz⁴³.

Sthalter della ludeivla visneuncha de Medel el num de tut la visneuncha.

[Uorden dallas alps]

p. 147 / Il madem on sura scret 1803 ils 8 satember ei faig in urden che tgi che sheis giu ina alp, qualla ch'ei seigi, dei ver negina jarva per

³⁹ Doc. egl archiv communal, scatla 88, economia d'alp 17.5: Pazzola. Per cumpletar cf. doc. nr. 17 dils 29.5.1549 egl archiv communal.

⁴⁰ SPESCHA 149. CONDRAU, *Gemeindealpen* 107.

⁴¹ Quels da Mumpé dueigien ir pei a pei a zavrar las nuorsas.

⁴² tener ord l'alp allegada.

⁴³ Ei vegn adossau tuts cuosts al vischinadi da Mumpé Medel. La convenziun dils 11.5.1804 ha francau ils dretgs e cunfins dallas pastiras da nuorsas. Doc. nr. 55 egl archiv communal.

ses tiers, de tgei sort ch'ei seigi en la visneuncha tochen l'autra partida⁴⁴.

Pli il madem on ils 28 october ei vegniu partiu giu las alps per 10 ons sco suonda⁴⁵. De metter las vachas en 4 alps, las nursas mintgia vischinadi sco de velg. Quei madem di sei cuncladiu che quellas vachas ch'en schadas giut jarva della visneuncha, deigien ver negina jarva en la visneuncha auter nua ch'ellas en stadas. Tuts tiers casa ch'en sefiziens de cargar en las alps, deigien vegnir cargay u teni el nuoilg⁴⁶.

En riguart dils bageigs de Pazola et Tegia Nova che eran en sliet stan, ei d'ina ludeivla visneuncha concludiu che tut la visneuncha in per fiug um capavel seigi obligaus de ira in di a lavur cumina⁴⁷ de gigar begiar ils bageigs⁴⁸, e quei duas tiarzas a Pazola et ina tiarza a Tegienova. E tgi che monchas cura ei veing domendau, dei esser [curdaus en] falonza [de] R. 1.

[*Arver pils bos entirs*]

p. 41 / Ano 1810 ils 4 juni ha ina ludeivla visneuncha priu sin sezeza et pagau il arver dil (s h) bos entirs tuz quater quei che ha custau per schar quels entirs tochen il atun⁴⁹, cun condiziun che tut[s] sil avegnien stopien schar entirs tochen il atun, sinaquei che quels che vegnin stopien bucca urdar per suenter en in sforz⁵⁰.

⁴⁴ Tgi che carga negina biestga per in ni plirs onns piarda il dretg da gudida per la perioda currenta.

⁴⁵ Cumpareglia las partiziuns da 1773 e 1793.

⁴⁶ Da vegl enneu — mira ils Uordens da vischnaunca da 1763 e da 1803 — era mo ina vacca da casa lubida.

⁴⁷ Leutier CONDRAU, *Gemeindealpen* 89, 93.

⁴⁸ In um per fiug ei obligaus dad ir a gidar a baghegiar ils baghetgs.

⁴⁹ La vischnaunca surpren da pagar la taxa d'alpegiaziun dils quater taur, pia in per alp da vaccas. Quater taur ha Medel era els decennis che suondan. In conclus da 1846 oblighescha ils commembers digl oberkeit da tener ils taur. Mo quei experiment para d'haver giu pign cuoz, pertgei gia 1849 duein las quater squadras secunvegnir denter ellas da tener in taur per ina. Cf. Cudisch da protocols, paginas 275 e 279.

Conc. bov pl. bos mira DRG 2, 450—452.

⁵⁰ Quella cundiziun duei sclauder eventualas malemperneivladads.

[Decret partenent enferrar ils tiers casa]

p. 148 / 1813 ils 18 de aprill ei vegniu faig in decret (di) d'ina ludeivla vischnaunha che ils (s h) tiers cassa deigien vegnir tuts enfarai⁵¹. Sche ei vegniess et enflar ch'ei fussen bucca enfarai, sche schei mets si 1 R. 40 x. per tier tutts quels aber bucca enfarai. Et quei miez tallar croda a quel che anfla ilg tier, ilg qual ei buca enfaraus, e quei per 2 ons.

De quei temps giaraus signiur mistrall Jacop Joseph Pally et stalter Gios. Ant. Capeder⁵², dilg cuseilg Jacob Ant. Ber stalter regent et Clau Truasch, Giachen Martin Biart, salter.

[Uordens d'alp da 1815]

p. 183 / Ano 1815 ils 3 de avrel.

Ils vuardens che vegnen cau suenter en faitgi per ons 6 et approbai il medem di da d'ina ludeivla visnaunha⁵³.

1. Cargar las nuorsas della val, metter tuttas en la alp de Lavatz cun dus buns pisturs assia gleiti sco ellas han jarva et schar star quellas en la alp entochen s. Mihel. Enflon ils caustegia che ellas haigen jarva pli dig, sche san quels dar part ad in ludeivel oberkeit. Et il oberkeit [damonda] gli visnaunha sche ei plai ad ella de schar star pli dig ner bucca. Las nuorssas deigen poder jra per tut la alp de Lavatz entochen calonda fenadura⁵⁴.
2. Cargar en la madema alp sco sisura (s h) stiar[l]s ton sco ella pò portar cun dus pisturs e quels schar entochen che las outras

⁵¹ Oravontut ils salvanoris buc enferrai caschunavan donns vid baghetgs e cultiras.

⁵² Stalter Giusep Antoni Capeder ei gia presentaus alla fin digl'empre capetel.

⁵³ Sin las paginas 235s., 247 e 270—272 dil Cudisch da protocols ein nudadas las partiziuns dallas alps da 1824, 1830 e 1840. Ellas secuvieran per gronda part culs Uordens d'alp da 1815, els quals nus selubin da far attents allas variantas.

⁵⁴ Il punct 6 dalla partiziun da 1840 reserva allas nuorsas l'alp da Valdraus al pei dil Péz Gannaretsch.

- alps vegnen dischcargadas. E quei dei vegnir metz en menconza 15 per mintgia alp⁵⁵.
3. Cargar las alps e serar las cischadas cun jra cun la bistgia ensemen sco stau il on vergau.
 4. Cargar tut la (s h) biestgia ensemen resselvon ils vadials.
 5. Schar jra mintgin cun tut sia biestgia en tgei alp che el vul suenter olivar cun la sort-ner tras convenir in cun l'auter proportiun sco mintgia alp po purtar⁵⁶.
 6. Schar sura a mintgina alp de cischar sco mintgin vul⁵⁷, aber jra ensemen cun la bistgia cun metter silmeins in paster et buab sco glei stau entochen ussa.
 7. p. 184 / Cargar si S. Gions silmeins 15 (s h) vacas cun auters tiers tsheits⁵⁸ et schar ils dreits alla ludeivla visnaunca de metter si sez (s h) mugias per bucca tschar pigliar vadi. Et en cass ch'ei fuss bucca vunda de quellas, sche possi ei vigniu mess si auters tiers tscheits. E per mintgia (s h) muigia che veng messa en quella alp, deigi pagar 1 rens il tgiâu.
 8. Si Plaun Barcuns deigi vignir mess si 12 (s h) vacas cun auters tiers tsheits vitier⁵⁹.
 9. Cargar avont ils firaus soing Giachen et s. Ona⁶⁰ et dischergar il εμπrem de satember⁶¹ tanor sco la jarva ei et la visnaunca enfla per bein de disgargar.

⁵⁵ Tenor paragraf 8 dalla partiziun da 1840 van ils stiarls vinavon enta Lavaz. Dus ni treis umens duein plinavon ir ell'alp «per mirar sch'ei seigi pusseivel da senza memia grond cuost far ina via ch'ils pisturs sapien ira a Vigliuz senza agid cun ils stiarls». Conc. cauras u vacca da latg dils pisturs mira Cudisch da protocols p. 258.

Dil passadi tras Vigliuz raquenta ina veglia convenziun, cavigliada sco doc. nr. 5 dils 24.5.1493 egl archiv communal.

⁵⁶ La repartiziun exacta dallas vaccas sin las quater alps cumpara per l'emprema gada el reglament da 1840, § 1: Soliva 60, Plattas 60, Pazzola 50 e Muschaneras 50. Cf. GIGER, *Viehalpen* 264ss.

⁵⁷ schar la libertad da chitschar.

⁵⁸ ils schetgs resp. la biestga schetga. La partiziun da 1824, § 2, specifichescha ch'ei seigi buca lubiu da cargar cavals jasters si S. Gions.

⁵⁹ Il Plaun Barcuns ei situaus sur Pardatsch, encunter damaun.

⁶⁰ Quels firaus ein ils 25 e 26 da fenadur.

⁶¹ Divers uordens plaidan da s. Michel ils 29 da settember. Probabel settracta ei cheu da calonda october e buca settember.

10. Cargar en las allps si sura et star lau si quei temps en tuttas las alps resselvont la Pazolla. Et schar las alps giu sutt per tut la jarva⁶², a suenter dischcargar ei quels dils maisses.
11. Sche ei dues sabigiari mallas aurras ch'ei ston untgier, sche deigien ei jra avont la neif et schei gleiti sco la aura serenda tornar grat suenter la neif en lur alp⁶³, sco era auter temps bucca migliar pli de lunsch che glei adina stau ussitau de migliar si sura. Et quellas alps che observessen bucca quei exact, dei esser suttaposta de pagar tutts dons ch'ei po ver vi[t] tiers ner don della cischa[da]s e jarva che auters generar ner particulars ston pitier tras quei assia dig ton che ils tiers en teressai per ils praus de cassa.
12. En cass de untgidas, sche deigien ei jra per miez en ad era cun la cischada et il cautegia [cun] ils pisturs ensemen⁶⁴.
13. Dues suenter calonda satember vegnir ina fetg rua aura, sche deigi il oberkeit dar part sil zug de disscargar⁶⁵, sinaquei che ils tiers pitessen bucca, senteli sabigion ner bucca s[t]on ei dar visnaunca.
14. p. 185 / (s h) tiers deigi bucca vegnir schau chischar en la visnaunca auter che sco il urden velg plaida, nomnadameing il marcau marz in per et bucca pli, sco era nagins de lau navenda auter che ina (s h) vacha per goder⁶⁶.
15. Las alps deigien vegnir mendias⁶⁷ si sura sils 24 de zercladur.

⁶² pascular schi ditg sco pusseivel las regiuns aultas e schanegiar l'jarva ella schi-numnada alpsut, per exempel ellas untgidas.

⁶³ Sche ei vegness malauras, duein ins tschessar cun la muaglia sin l'untgida e turnar schi prest che l'aura serefa ensi suandond la neiv. In conclus da 1838 scamonda als pasturs da muentar las caschadas ord las alps en cass da neiv, avon ch'il cautegia' arrivì per gidar. Cf. Cudisch da protocols 261.

⁶⁴ Il § 8 dalla repartiziun da 1824 indichescha las untgidas per treis alps da vaccas: per Plattas il Crest tgietschen, per Soliva la Tegia sut, per Tegianova tochen ils Craps gros e las Fontaunas.

⁶⁵ Dues ei far in'aura ruha, deigi igl oberkeit ladinamein ordinar da scargar.

⁶⁶ In conclus da 1849 scamonda da chitschar en tiers suenter marcau Daniev, priu ora ina vacca da casa, in vadi giuven ed in bov per las lavurs. Surlunder Cudisch da protocols 279.

Ils 13 da matg 1838 ha la vischnaunca giu da decider schebein ins vegli tener in diember vaccas a casa e pladir in signun. Mo quella proposta fatga da mistral Pally ha giu negina cuida. Ils pursanavels han optau cun grond pli da cargar tut las vaccas sco da vegl, resalvont beincapiu quellas da casa ch'ins teneva pervia dil latg.

⁶⁷ Sils 24 da zercladur ston las alps vegnir mundadas, ei sto vegnir fatg mundi.

16. Nagin deigi poder purtar entgei ord la alp domeingias ner firaus comendai per bon auter che in fest si maun, sutta la fallonza da d'in taler⁶⁸. Et il strof da d'in ludeivel oberkeit, che el anfla de dar a tals.
17. Firaus seisi sut il medem strof senza la lubienza dil signur farrer.
18. Era quels che figesen firaus ner domingias, deigen ver il medem strof sco ils sura artechels [dian].
19. Sabigion ruas aurras, sche deigi mintgin poder metter sutt teg ses (s h) tiers, schei sabigias de stover untgier ord la alp.
20. En rigart ils (s h) vadials deigi mintgin poder taner a cassa nar nua che a mintgin plai e vul.
21. Mintgia 3 ons deigien las alps vegnir alivadas⁶⁹.
22. Cur che ei vegn dischergau, sche deigi mintgin passentar br[a]-fameing avont sia essa ton sco glei passeivel⁷⁰.
23. p. 186 / Si Soingions dei vegnir poder mendiau 10 disch avont cargar il Stavel e la Fopeta⁷¹.
24. Quels della alp Solliva deigien poder vegnir cun lur cisada entochen la tegia sutt.
25. En rigart prender si vachas, deigi mintgin poder prender si en sia alp, aber ord outras alps deigi nagin poder prender si.
26. En cass che ina ner l'otra alp fus meia grevia, possi vegnir metz in tonta biestgia setgia si Soingions. Et en cass che ei cresses vachas, sche deigen quellas vegnir metzas si la alp Soliva⁷².
27. Quels che han mo ina (s h) vacha, a quels ha la ludeivla visnaunca schau ils dregs de poder prender si duas enstal mo ina sco ei era il vuarden vidavont. E non savent prender si vachas, sche pon quels prender si 6 u 8 (s h) cauras per dregs, a quei santalir quels che han mo ina (s h) vacha e bucca plinevond⁷³.

⁶⁸ Viaden egl uost fagevan ils purs meinsvart ina viseta alla caschada. Semegliontas prescripziuns secattan en divers uordens d'alp dalla Surselva.

⁶⁹ L'ulivaziun impedeva che ina u l'otra alp vegneva engrevegiada.

⁷⁰ Suenter la scargada, duront ils schinumnai diesch dis, duei mintgin paschentar bravamein siu muvel el contuorn da siu mises.

⁷¹ Ils Stavel e la Foppetta ein pastiras grassas da Sogn Gions.

⁷² en cass che il diember da vaccas carschess.

⁷³ Per stabilisar il diember d'envernontas decretescha la vischnaunca per exempel anno 1828 che scadin pur che pervesa cun fein jester hagi da pagar diesch rizzers per fiertel. Cudisch da protocols 241.

De quei temps dil oberkeit gieraus mistral Jacob Pally, statalter Liberat Luz, del cossel statalter regen Bistgiaun Capeder, Gion Maria Bundy, salter Duri Pally.

[Scamond da pasculaziun per tiers jasters]

p. 195 / Medel ils 11 de avrel 1819.

Urdanau a faig della ludeivla vischnaunca (ordinau) che nagins tiers jasters pri si possien a agien nagins dreigs de pisculla en naginnas alps, sonder deigien turrnar anavos tier [lur] dreig patrun. Agien nagins dreigs de pistur ne de piscala en la vischnaunca⁷⁴.

[Ordinaziuns da 1821]

p. 229 / Il on 1821 ils 10 august a ina ludeivla visnaunca ordinau scho suenda⁷⁵.

1. Ei ordinau e mez las sorts per 3 ons cun la clara condiziun che il spital de S. Gions vegni schau[s] via per tscheins a quel che dat il bia.
2. Las (s h) vachas deigen vegnir cargadas en treis alps.
3. Pli sei era ordinau de schar metter pia si Teggianova dadora vachas 20 cun auters tiers sco ei po purtar.
4. La Tegianova dadens ei ordinau de cargar si (s h) nuorssas las quallas pon vegnir ennora tochen il Dug della Val de Matergia.
5. Ils (s h) stiarls deigen vegni cargai en la alp de Lavatz et nagins tiers auters.

⁷⁴ Las frequentas repetiziuns da quei scamond laian supponer surpassaments. Mira era CONDRAU, *Gemeindealpen* 118—120. Las pastiras communalas formavan in'impurtanta basa pil puesser da tschels onns. Ellas eran schi spaziusas che la vischnaunca ha saviu ceder enqual toc, seigi per pagar ses deivets anno 1835 u per crear in fond pils paupers ils 1849. Cudisch da protocols 256 e 276.

⁷⁵ Questa ordinaziun repeta e precischa enzacons puncts digl Uorden d'alp da 1815.

6. La alp Valdraus ei ordinau de schar via per quels 3 ons sco sisura [a]gli pigurer⁷⁶.
7. Las (s h) vachas ei ordinau de taner a cassa scho de velg.
8. A mintgia alp ei schau sura de meter signun ner bucca sco ei plai⁷⁷.

De quei temps dil oberkeit gieraus mastral Palj, statalter Gion Batista Bundj, dil cusel statalter Gius. Maria Bundj et statalter Vantlin Luz⁷⁸, Duri Palj salter.

[Contract d'affitaziun dall'alp Valdraus]

p. 247 / Medel ils 8 de setember 1830 ei della ludeivla vischnaunca vigniu sentelgiu e fatg in recli e sidretg marcau pervia della Alp de Val Daraus cun signur statalter Jos. Maria Pallj sco suonda:

La vischnaunca salva per saseza per cargar las (s h) nuorzas dil maun da Val Daraus tut⁷⁹. E vegnien cargadas schi gleiti sco ellas han jarva. Signur statalter Jos. Maria Pallj resalva per sasetzs il Curvet, pli quei toc pistira che schai dadens la pun de S. Galg tocen il fil⁸⁰. Pli resalva il sura nomnau de metter sin la pistira della vischnaunca 35 (s h) tiers de armal. Quels (s h) tiers pon la primavera tocen ch'ei carga a d'alp vignir schai via, bucca aber pli che 2 tiers per pur.

Dils sura nomnai (s h) tiers po signur statalter Pallj bucca cargar a Lavets pli che 20 per onn. Pli po el metter a S. Gions 10 (s h) cavals. Per quellas sura nomnadas condiziuns u affects seobligescha signur statalter Jos. Maria Pally mintgion alla vischnaunca 180 R.

Las nuorzas deigien l'entschatta vignir cargadas sut la Platta. Reservont neiffs han las nuorzas la untgida sco il pigure veva. Fuss ei bucca jarva avunda, sche pon ei miglior tocen Val Farcletta⁸¹. Dues ei

⁷⁶ Mira il capetel «Pigurers».

⁷⁷ La caschada resp. il cautegia sa pladir signun ni era buc.

⁷⁸ Valentin Lutz.

⁷⁹ Pli baul haveva la vischnaunca affitau l'alp Valdraus a pasturs jasters. Cf. capetel «Pigurers».

⁸⁰ Igl ei quei l'entira costa dretga dalla Froda dil Péz Curvet al Fil da Garviel. Froda senumna il Rein da Medel u Rein-miez entochen giu Pardatsch v.d. entochen alla sbuccada dil Rein da Cristallina.

⁸¹ Il Stavel sut la Platta e la Val Farcletta ein da localisar silla vart seniastra dalla Froda, denter Sogn Gions e Sogn Gagl.

aung mancar, sche pon ei goder la pistira da cauras sura orra tocen il dug de Valauta⁸². Quellas condiziuns en aber mo tocen ch'ei veng pertgirau las alps. Lura pon ei goder la pistira engiu tal e cual sco il pigure veva vidavon.

Quei acort ei vignius fatgs per 10 onns, bein aber reselvau che sche ina part ni l'otra senflassen malcontens, sche po ei en 5 onns vignir midau. Ils uordens pervia de chitschar en tiers dei restar per cuels 5 onns sco pli da velg. Il fein de pastg ha mintgin la libertat sco ordavon⁸³.

Per confermaziun suttascriven las parts sezas:

Plazi Pellj statalter per comesiun della vischnaunca, Joseph Maria Pellj.

NB. La vischnaunca po prender si 3 (s h) cavals per la puorla e buca plinavon⁸⁴.

⁸² Il dargun dalla Val Aulta sbucca a Pardatsch el Rein da Medel.

⁸³ Sper il contract d'affitaziun da Nossadunna settember cloma la vischnaunca aunc en memoria dus uordens vegls. La tendenza da mantener las ordinaziuns cumprovadas semanifestescha aunc ditg.

Alps, pastiras e gudidas giogan vinavon ina rolla impurtonta. Per decennis dat ei paucas midadas. Igl uorden dils 3.2.1892 stat per exempel aunc ferm ell'enzenna dil temps vegl. El tegn buca per nuot entochen 1946, igl onn che ha viu la naschientscha da treis regulativs conc. pastiras da casa, mises ed alps. Mira CONDRAU, *Gemeindealpen XXII*s., 73, 84, 86, 89, 92s., 97.

Egl onn current 1977 ein ins vidlunder da redeger in niev regulativ d'agricultura, in reglament che duei includer l'entira domena purila.

⁸⁴ Mira capetel «Conclus e reglaments divers»: Puorla da sittar murters 1814.

5. Ils spitaliers da Sogn Gions

El temps medieval ha la claustra da Mustér fundau plirs hospezis per liung dalla ruta dil Lucmagn. Mo sco dapertut ellas alps han ins era eregiu cheu igl emprem las casas d'albiert alla muntada dil pass e pér pli tard al sparta-auas, sigl ault dil 'lucus magnus'. Consequentamein ein ils hospezis da S. Gagl u S. Gai e da S. Gions pli vegls che quel da S. Maria che ha cul temps survargau tut ils auters.

Ils contracts d'affitaziun edi cheu suenter resdan digl aschinumnu spital da Sogn Gions situaus sin 1620 m sur mar. Sin fundament da quels documents san ins s'imaginar empau la fuorma ed il svilup dalla fermada hospitala silla via alpina pli e pli frequentada.

La casa, clavaus, truaisch e regress appartenevan alla vischnaunca che affitava ses beins e dretgs per mintgamai diesch onns al hospitalier, numnaus da preferenza spitalmeister u spatelier. Quel manischava l'interpresa sur onn tenor in catalog d'obligaziuns ed avantatgs circumscrets clar e bein. Il post era per franc interessants per in caucasa aviert ed inschignus, sustenius d'ina famiglia promta da dar cavegl ton agl agen tenercasa e muvel confidau sco als berniers e sumaris sin viadi amunt ed aval.

Il hospezi da Sogn Gions ha daditg piars sia funcziun e purtonza primara. Mo il baghetg stat aunc oz, ual sur il stradun sper la caplutta dedicata a s. Gion Battista. Il sanctuari regorda alla processsiun ch'ils Medelins fagevan ils 24 da zercladur, il di ch'il premgerau prelegeva regularmein ils dretgs e duers al spitalier.

[Elecziun dil spitalier da Sogn Gions]

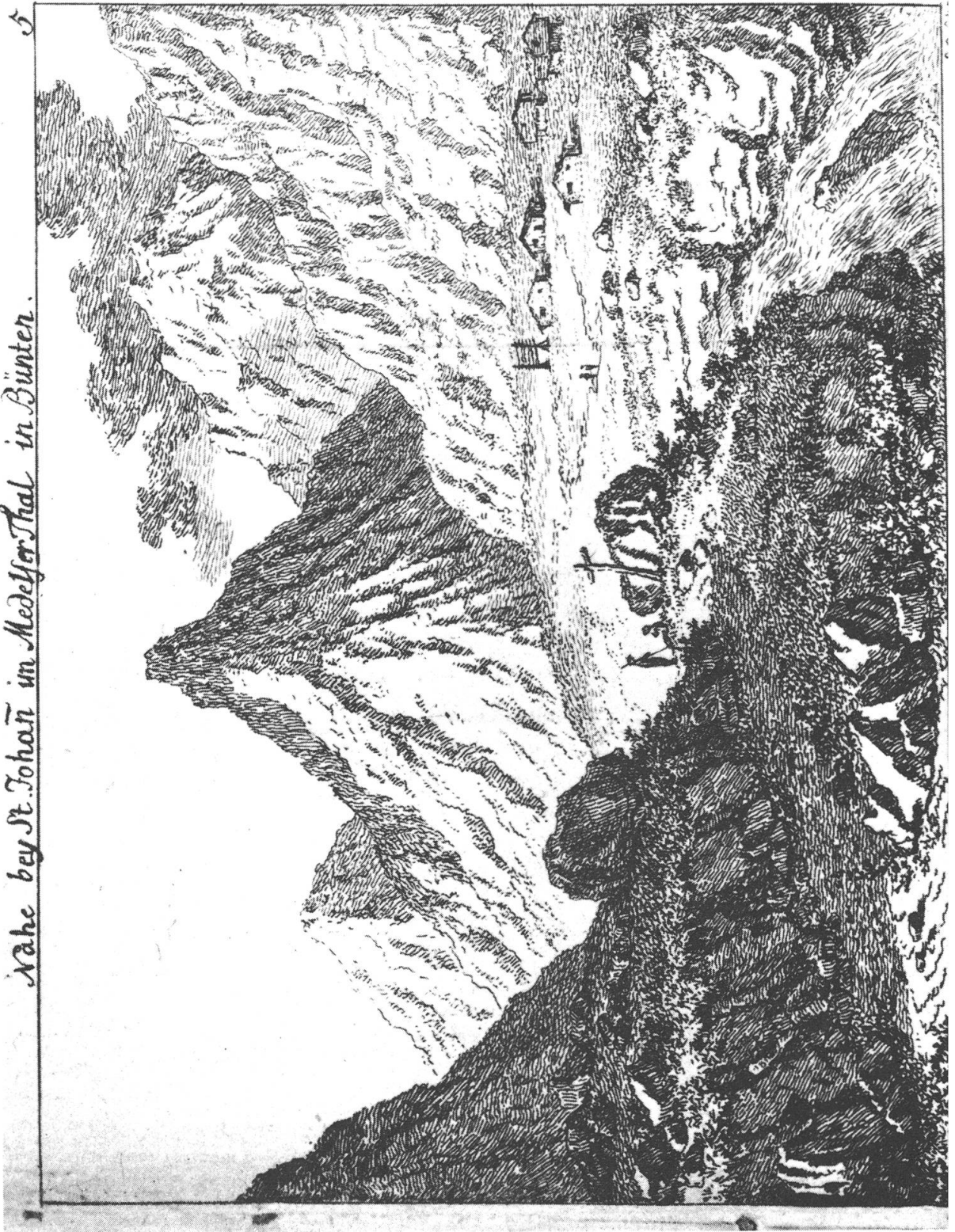
p. 3 / Anno 1745 als 7 da marz ha plinavon ina ludeifla visnaunca da Medel mets spitalmeister il compar statalter Martin Simonet¹

→

Duscherei silla costa seniastra dalla Froda, antruras in habitadi stabel. Il caschner plaيدا per la cultura da garnezi sin 1600 m. Viu dalla via da Pardatsch Dadens a S. Gions anora. Aquaforta da L. Hess e S. Gessner 1788. Collecziun grafica dalla Biblioteca centrala Turitg.

¹ Martin Simonet era senza dubi parentaus cul bernier resp. cavallant Gion Simonet. Schegie buca pli spitalier, ha statalter Martin Simonet anno 1766 funs e baghetgs a S. Gions. Mira Cudisch da protocols 8. Probabel al medem Jonanes Schimuret conceda la vischnaunca ils 12 da matg 1776 a S. Gions in sulom per ereger in nuegl per ovg u diesch armauls. Ei pudess setractar d'ina stalla da cavals e bos. Cudisch da protocols 10. F. MAISSEN en JHGG 1966, 53. Conc. la schlatteina Simonet cf. *Vox Romanica* 33, 169.

5
Nahe bey St. Johann im Medelfer Thal in Bünthen.

per 10 ons cun quella obligatiun che el stalter Martin deti sigaronza per 200 R. daners. La sigaronza per quels 200 R. ei staus Paul Venzin cun obligatiun enten oig dis da sbursar ne prender davent deivet della visnaunca cun quella era obligatiun che il det² stalter Martin tengni e mantegni tuts dregs del spital da Soing Gions scho glei stau da vilg ennau, scho il vidavon spitalmeister ha giu³.

[*Contract da locaziun dil spital da Sogn Gions*]⁴

Cau ei vigniu schau il spital alli Gion Antoni de Flurin, ano 1765 ils 3 de marz. Schau per 10 ons alli sur numnau Gion Antoni de Flurin era con obligatiun de bagegiar quei che ei en quei zedel scrit.

De quei temps jiraus iau Joseph Antoni Capeder a stalter Gion Lutz, del cuseil stalter Jacob Joseph Fliph a stalter regent ad el cuseil Joseph Biart, salter Jacob Joseph Ber.

Scrit quei tuts bein parina de quei sisura scrit. Sigeronza de quei essel il Padrut Fliph siu queinau ilg qual per confirmasiun de quei scriva il madem Padrut sut siu num che el seigi contens sco ei sisura scrit⁵.

Quei che nus vein enflau per bien de be[ge]giar vid la casa: teblegiar sur las fenestras videnau dedoravia con haisas; dadens la casa sidengiu quei che ei de len era teblegiar con haises tras sidengiu vid la preid sisum entochen giudem; ligiar giu enpau ils mirs entuorn casa; la combra sur stiva gronda metter in len atras che tgeni si ilg planschiu sura; la stalla entadem far mir, de schellas parts con lenna la qualla lenna lau ei buna⁶.

² il detg resp. numnau stalter.

³ Dretgs e duers dil spitalier restan ils medems, e quei duront decennis, gie schizun tras tschentanners. Mira il tierz document da questa seria.

⁴ Quei manuscret 21 x 17,5 cm sesanfla egl archiv communal da Medel, scatla III, nr. 81a.

⁵ Ei suonda la suttascripziun da Padrut Flep.

⁶ La scrutaziun relata era d'ina renovaziun da 1650. Cf. MÜLLER, *Abtei I*, 249. Per la promoziun dil traffic sul Lucmagn el 18avel tschentaner plaida dil reminent l'erecziun d'in niev hospezi sil Cuolm S. Maria. Leu ei numnadamein vegniu baghegiu anno 1774 ina casa da crap per remplazzar la veglia construcziun en lenn. Leutier H. ERB en *Geschichtsfreund* 125, 339 e 371.

Pervia del clavau dels Plauns ei buns, aber la palauncha metter pli buna ad ina crus nueill metter suren⁷, devos era ilg cantun dadens. Sisura cavar si ilg taratz⁸ a far mir sut quei cantun del nueill. Ilg auter vein nus encuneschiu per bien de schar star lau aschia resalvont quei sisura scrit.

[Contract da locaziun dil spital da Sogn Gions]⁹

Contrag de locaziun da d'ina vart della ludeivla visnaunscha de Medel, de l'otra vart il spitaler de S. Gions en rigiart il spital sco suenda.

La ludeivla visnaunscha lai il surra nomnau spital per ons 10 cun tuts dreges e benefecis et beins entochen de cau godi e passadi cun las suendontas condiziuns¹⁰.

Primo seobligessa il spitaler de pagar alla visnaunscha mintgion tscheins fl. 190.

2. Enpermetta il spitaler de vegnir suenter e conplenir suenter il siu megler saver e poder las obliziuns dil spital tal e qual sco la breff veglia dellas obliziuns dil spital pla[i]da¹¹.
3. Secontenta il spitaler de regallar e metter en vuorden ils bagetgis sco cun metter si canaules tetg e metter en palloncha e far si essas¹² e finalmeing de reperar si[n] sia[s] spessas tut quei che in ludeivel oberkeit anfla per gest.
4. Ei il spitaler obligaus de metter et dar ina buna sufficienta sigirenza alla visnaunscha per las obliziuns dil spital e per il tscheins che croda mintgion cun daner blut. Sche il spitaler vees

⁷ alzar il nuegl per ina crusch. Cf. DRG 4, 289. Ils baghetgs dils Plauns vegnan meinsvart menziunai ellas scartiras veglias. Anno 1846 baghegian ils frars Peduzzi oriunds dalla regiun lombarda-veneta leu ina stalla. Cf. Contract cun salter Gion Valentin Giger da Platta. Archiv communal, schinumnu archiv niev, doc. nr. 10.

⁸ cavar ora il tratsch pil fundament.

⁹ Quei manuscret, in fegl folio che po datar digl onn 1765, sesanfla egl archiv communal, scatla III, nr. 81b.

¹⁰ ils dretgs — mira era § 7 —, benefecis, beins e dretgs da passadi tras S. Gions.

¹¹ La brev veglia cuntegn las obligaziuns dil spitalier. Mira il suandont document. Par. C. GIGER, *Annalas*, 85, 102.

¹² far si canals-tetg, palaunca ed escha.

bucca pagau il tscheins sin s. Martin, sche silsuentar po quel che ha ils dreges de trer en far pagar la sigirenza senza stover domendar pli il spataler.

5. Quels daners dil spataler duesen vegnir parti ora mintgia 2 ons sin ils umens, seigi lura pins ner grons, suenter sco ei po tuchar a mintgin sche ei plai alla visnaunscha¹³. Il enprin on deigi . . . giu pagent ils tscheins¹⁴.
6. Quellas obliziuns cun las obliziuns della breff velgia dil spital duesen vegnir scretas en il cudisch della visnauncha e quellas sura obliziuns deigen mintgin[a] vegnir lagidas si per il di de s. Gion agli spataler.
7. La visnaunscha ei era obligada de gidar il spataler cun mentaner si ils dregns dil spital.
8. Questa scartira deigi vegnir suttascrita e confirmada della segirenza dil spataler che veg[n] alagius orra.

Las obligatiuns dil spital u spitalier de S. Gions¹⁵

1. Deigi vignir mentaniu la baselgia en honor et bien uorden la paramenta, cun far glisch sondas, vigielgias et quatertempras, taner si tetg et [de] tuttas autras caussas cauden¹⁶ lautier ver quitau.
2. Deigi el praus, casa, clavau metter en uorden, taner si tetgs et bagetgs et la Pun dils Plauns, mantaner las vias de passar et repassar, sco erra il temps d'unviern tagiar tochen la Gieina de

¹³ Il tscheins d'affitaziun muntava ina beinvegnida entrada pils vischins. La repartiziun da quels daners als umens dalla vischnaunca para da cuzzar entochen anno 1839. Mira capetel «Conclus divers».

¹⁴ En quella davosa construcziun — intercalada pli tard — ein dus plaids mallegibels.

¹⁵ Quei fuss pia la schinumnada brev veglia menziunada el contract precedent ed era en quel che suonda, nota 24. Ditg encuretga e finalmein anflada, ha gerav Giusep Antoni Capeder enscret il text sillas duas davosas paginas dil Cudisch da protocols. Sco indicau alla fin, ei quei daventau igl onn 1836. Mo il tenor dalla brev tonscha in ni forsa era plirs tschentaners anavos. Las Obligaziuns pil spitalier da S. Gions per 1861—1871 — treis paginas enscrettas viers la fin dil Cudisch da protocols — cuntegnan ualti exactamein ils medems duers. Mira l'ediziun fatga en VENZIN, *Annalas* 37, 38s., G. GADOLA, *Ischi* 41, 174, 178s. e leutier *Vox Romanica* 21, 96.

¹⁶ mantener las caussas che audan leutier, v.d. alla caplutta da S. Gions. Cf. PÖSCHEL *Kunstdenkmäler* V, 146 e 148. C. GIGER en *Ischi* 44, 83.

Tgiegia¹⁷, sco davelg ei usitau. Aber bucca figient sco ei si surra scret et fatg memoria, sch'eisei obligatiun dilg obrikeit de far far sin don e cuost dil spitalier senza auter recuors.

3. Dar albiert et per la murdiu, schar sur notg paupers viendons ch'an bucca de pagar, transportar malsauns d'in spital a l'auter, sco ei stau de velg usitau et il motiff ch'ils velgs han stefftiu il spital¹⁸.
4. Ch'el deigi sin quei [dj] de s. Gion che la vischneunca fa la prozessiun a S. Gions esser obligaus de dar il gienta al signur farrer, sco erra alg obrikeit. Al caluster et a quel che porta il cafanun per la murdiu dar gientar zitgei. Al signur pfarer dar il gientar schi savens sco el lau veng cun la s. messa. Sin il dj della prozessiun deigi el dar als paupers paun et erra giutta sco ei adina stau l'isonza¹⁹.
5. Dar al signur pfarrer mintgion 10 crunas et dusensch[s] davart la baselgia et quei per s. Martin senza far domendar, e quei il daner blut.
6. Ei il spitalier obligaus de urdar tier ils (s h) cavals della vischneunca sco ses agiens tiers et star sut a dons et a pendradiras. Et per quei deigi vignir pagau per mintgia cavalg 10 bazs als spitalier per sia bregia. Dues el quels bucca mirar tier quei che sauda u dues el quels duvrrar senza lubientscha dilg patrun, sche deigi el esser obligaus da quels ugigar²⁰. El mont ils cavals vi[a] il [s]tavel, sche deigi nagin poder chitschar navenda. Erra deigi el pertgirar ils tiers che la vischneunca metta si, et per quels deigi vignir bonificau sco in ludeivel obrikeit affla per bien.
7. Dar albiert a tuttas raubas de marcanzias, seigi de jasters u dumiastis de tut temps et meter en bien guvern.

¹⁷ stagiari resp. fullar via entochen la Geina da Stgegia. Il batter via viers igl ault era stentus, cunzun pil spitalier da S. Maria. Bischas e nevadas curdavan buca mo temps d'unviern. SPESCHA 74s. e GIGER, *Cristagl medelin* 29—31.

¹⁸ Ils perdavons han fundau il spital. Conc. ils emprems hospezis silla via dil Lucmagn mira MÜLLER, *Abtei Disentis* 30, 50.

¹⁹ Part. la processsiun e la hospitaliad a S. Gions mira capetel «Conclus divers» e SPESCHA 288. Plinavon VENZIN, *Val Medel en Annalas* 37, p. 37s. e I. MÜLLER, *Pater Placidus Spescha*, Mustér 1974, 132.

²⁰ Il spitalier duei uardar resp. pertgirar ils cavals e bonificar eventuels donns. Cf. GIGER, *Viehalpen* 263s., 273.

8. Ei il spitalier obligaus de pindrar tuts tiers jasters sco era far pagar ils cavals che passen e vegnien pischculai²¹, e quei en benafezi della vischneunca.

Dretgs et aventaigs dil spitalier

1. Po el taner a casa 6 (s h) vaccas et in per boss.
2. Po el prender si in (s h) cavalg per onn da tgei temps ch'el vul²².
3. Po el schar via ils Pastgs a siu plischer²³.
4. Po el trer en quei pauc tscheins della baselgia.

Quella breff ei stada ida a piarder da biars onns et ussa enflada. E sinaquei che quella resti a jeu enflau per bien de scriver el cudisch.

Daventau tras mei ilg onn 1836 ils 22 de junj.

Joseph Antoni Capeder
da quei temps gierau.

[Affitaziun dil spital]

p. 128 / Anno 1775 ils 5 de marz. Cau ha ina ludeivla vischinauncha de Medel schau per gudement ner guder il spital de S. Gions ali Gion Antoni de Flurin a ses affons per 10 ons quel con observar las obligatiuns che en enten quei cedel scritas. Schon de ons a biars ons confermai quels²⁴, sco era ch'el era obligaus (era) da observar quels sco era per quels 10 ons era bebegiar la turvaisht²⁵ a

²¹ L'impurtonza dil passadi alpin crescha pli e pli ella secunda mesadad dil 18avel tschentaner. Cf. las publicaziuns da Iso MÜLLER en BM 1961, 68—70; en ZSG 1962, 214—228; en *Abtei III*, 68, 251, 314, 487—489; en *Fürstabtei* 55—59 ed en *Abtei Disentis* 140. In bien resumt dall'istoria dil Lucmagn incl. la scrutaziun dat H. ERB en *Geschichtsfreund* 125, 333—337.

²² Conc. l'alpegiaziun da vaccas, cavagl e per temps era mugias mira GIGER, *Viehalpen* 273 e *Annalas* 76, 178.

²³ Ils Pastgs ein situai silla costa seniastra dalla Froda. Il spitalier scheva probabel vi quels a vischins da S. Gions.

²⁴ Probabel vegn ei fatg allusiun als duers cunteni ella brev veglia.

²⁵ Truaisch ni truasch ha silmeins quater significaziuns: tgaminada, local da durmir per la fumeiglia d'alp, remisa u suosta. Cf. RN 2, 343 e *Vox Romanica* 33, 166. Truaisch nova e renovaziun dil hospital pon star en relaziun cul traffic carschent per liung dil pass alpin.

quella restar dil spital; era ligiar giu enpau ils mirs con calzina entuorn, ligar quels entuor[n] casa ad era ils ischt casa far farfar de nief enten quels onns²⁶.

Quei ei diventau enten preschenscha de d'in oberkeit. Girau iau Joseph Antoni Capeder a stalter Joseph Maria Belli, dil conselg stalter Gion Jacob Belzar a stalter Gion Giossi stalter regent de quei temps, salter stalter Chrest Biart confermen sco ei si sura scrit. Per confirmanciu de quei sco ei si sura scrit conferma Padrut Flihp siu queinau de esser sigeronza [per] quei si sura scrit con siu num sut scriver: Padrut Fliph.

[Elecziun dil caplon e tscharna dil spitalier]

p. 27 / Anno 1785 ils 6 de marz. Quei che ina ludeivla vischinauncha ha concludiu sin quei di numnau si sura: legiu ora per capelon signur Martin Schimuret²⁷ per 3 ons con las obligatiuns sco meta la bref retificada di monsieur u[e]scht da suenter quela vignir suenter. Lau speras priu per ugau della beselgia da s. Martin stalter Gion Giossi era per 3 ons. Era scaluster de Plata ner della faria era per 3 ons stalter Gion Bundy²⁸.

Cau suenter diever a dreigs de ina ludeivla vischinauncha de poder schantar ner meter in spatalier²⁹ sin ilg spital de S. Gions. Sco quei spital auda tier alli vischinauncha, sche ha ina ludeivla vischinauncha schau per 10 ons alli Joseph Maria de Palli con obligatiuns che mentener si ils dreigs della beselgia particularmein a lura era ils dreigs del spital sco el rescheiva enten maun ner mez enten maun sco in oberkeit camonda.

²⁶ Dils eschs-casa san ins eventualmein concluder ch'il hospezi haveva ina pulita grondezia.

²⁷ Martin Melchior Simonet, fegl dil bernier Gion Simonet, caplon a Curaglia 1785—1789. Cf. SIMONET, *Weltgeistliche* 94 e F. MAISSEN en JHGG 1965, 53.

²⁸ Ils conclus da quell'emprema dumengia da mars muossan che pleiv e vischnaunca ein in esser.

Il Cudisch da protocols ensiara numerusas elecziuns da plevon e caplon e divers conclus pervia da fiastas, firaus e processions. Tgi che s'interessescha pils fatgs dil 18avel e baul 19avel tschentaner, consulteschi las paginas 3s., 13, 21s., 37, 43, 45, 53s., 157, 159, 193, 197 e 230.

²⁹ tschentar u metter in spitalier.

Quei dreig seigi scrit per comissiun de d'in ludeivel oberkeit. Statalter persent Jacob Joseph Gigier, giraus jau Joseph Antoni Capeder a statalter Joseph Bundi, de consel statalter regent sco ei scrit a signur Joseph Duri Giossi a salter Christ Biart. Per lur comissiun scrit sco ei faig de ina ludeivla vischinauncha de Medel a faig.

[Elecziuns dil spitalier e caluster]

p. 179 / Ano 1805 ils 3 de marz che era la enprema domengia de marz. Ei sei en nossa ludeivla visneuncha vegniu ina struschs regordonza amergensa neunavon³⁰, numnadameing che il spatelier de Soing Gions et il caluster de Plata en zedi. Sin quei ei daventau ina lecxion nova de nomadus³¹: conzeden pia la calustria gli Gion Liberat Giger felg Simona de Curtins per 2 ons.

De spetalier ei sei consediu agli Crest Beli de Suliva per 10 ons cun las sutascrettas condiziuns³²:

Primo deigi el far il mir sut la casa videneu, insumma tutta quei che il baseings demonda; de pinar ora la casa deigi el esser obligaus.

Secundo far si la stalla de nief.

Terzio far il mir ch'ei baseings sut il bageig dils Plauns.

Er cun quellas condiziuns de il spital. Et ei conzedius agli sura scret per 10 ons. Senteli cun las cundiziuns viglias vitier a ses dreigs dil spetalier.

De quei temps dilg obricheit signur statalter Joseph de Giossi, Joseph Liberat Bundi, dil cuseilg statalter Martin Lutz, statalter regen Gion Liberat Lutz, salter Liberat Truaisch.

Emprest per tscheins al spitalier

p. 179 / Anno 1806 il atun. Ei enpretau [a]gli Gion Martin Bundi fl. 10, ils quals [a]uda de schensir agli spetalier de S. Gions,

³⁰ Igl ei vegniu ad egl fastedis dils quals ins seregorda strusch.

³¹ l'elecziun d'omisus.

³² S'entelli las cundiziuns specialas, surtut conc. il manteniment dils baghetgs. Las obligaziuns fundamentalas ein enconusentas ord la brev veglia, sco aunc menziunau alla fin.

che derivavan de statalter Joseph Maria de Tron, per ils quals risculdis il sura gieg metta underfan³³.

[Elecziun dil spitalier Christ Beeli]

p. 153 / Ano 1815 ils 5 de mars ha ina ludeivla visnaunscha lagiu ora per spataler de S. Gions per ons 10, nommeig Christ Beelly cun las abliziuns scon vivont stadas et desperas pagau 20 batz per mintgion a [la] vischnaunca³⁴.

De quei temps dil oberkeit gieraus Jacob Joseph Pally, statalter Librat Lutz, dil cuselg Bestgiaun Capeder statalter present, Gion Maria Bundy, salte Duri de Pally.

Et aschia per sigironza ha il Kerest Belli dau naunavon il signur mistral Palli per quels 10 ons³⁵. Et haschia confermel jau sco sura statalter pressen Bistgiaun Capeder.

[Elecziun dil spitalier]

p. 237 / 1825 ils 3 de fabrer³⁶ ha ina ludeivla vischnaunca legiu ora per spatalier de Songions il Giachen Venzin³⁷ cun sia muma ensemen per ons 6 cun obligaziuns sco vidavon. Dil rest seobligeschel de pagar ceins alla vischnaunca mintgion fl. 150 per on senza naginas deficultats. E per sigirezia de quei cau sura seobligesa il signur assisten Pali en u munconza dil deg spatalier il ver leal pagar ali vischnaunca avon spiarder³⁸, Dil oberkeit de quei temps statalter mistral Pali, assisten Pali, Gion Ant. Beli, Gion Martin Simonet, selter Gion Martin Palj.

³³ Il suranumnau Gion Martin Bundi presta ina segironza pils diesch risculdis ch'el ha retschiert.

³⁴ Sco viu avon ei C. Beeli vegnius elegius l'emprema gada anno 1815. Il nuder ha scret 20 bazs enstagl da 20 flurins per onn. Las convenziuns plaidan en general da 200 flurins per in decenni.

³⁵ Mistral Giachen Giusep Pally stat buns per Christ Beeli.

³⁶ Ei savess eventualmein esser la dumengia dils 13 da fevrer.

³⁷ Giachen Venzin ei secapescha buca staus il davos spitalier. Anno 1886 per exempel fittescha Gion Martin Giger il spital per quater onns. Cf. archiv communal, archiv niev, scatla 1, 1.8.

³⁸ Assistent Pally stat segironza e fa en cass da basegns il ver e loial pagament alla vischnaunca.

6. Ils pigurers

Ils pigurers — in plaid che exista en variantas sco pagrè, pigrè, pigrer e pegurer — eran nursers bergamascs oriunds dalla Lombardia, oravontut dallas provinziadas da Brescia e da Bergamo. El 18avel e 19avel tschentaner pasculavan els lur muntaneras nuorsas ellas Alps reticas. Sco pader Placi a Spescha resda, eran ils pigurers pasturs fideivels ed amicabels e leutier aunc buns guides da muntogna. Els han beinduras entruidau ed accumpignau il pader alpinist sur glatschers e viers ils sumfils¹.

Ils pigurers fagevan per regla in contract d'affitaziun per diesch onns, vegnevan mintgamai all'entschatta zercladur e stevan entochen viaden el settember. Las vallatschas e spundas spuretgas dil Valdraus, dalla Val da Rusas, dil Garviel, Lavaz e Pazzola eran lur revier. Cheu pastgavan nuorsas da latg, nuorsas schetgas ed enzacons sumaris. Ils pagrès habitavan en feclers primitivs e caschavan in excellent caschiel e tschagrun².

[Affitaziun dall'alp Valdraus a Bonino Bossetti]³

p. 145 / Ano 1793 ils 29 aust ha ina ludeivla vischnauncha de Medel schau ad in ludeivel oberkeit de schar [l']alp de Valdraus⁴ agli signur Bonino Boseti per 5 onns. Sei ei schau avon resalvont la Narundas e ils Crapsz⁵ per 185 R. per onn. Per ilg auter restei sco ei stau de leiz temps sco la briff metta la davos[a]⁶. Schrit da

¹ SPESCHA 291—293, 295, 310s. Pader Placi a Spescha ha dedicau ina amicabla skizza culturhistorica als nursers bergamascs. Sin fundament da quella ha Guglielm Gadola scret siu «Pigrè». Cf. *Glogn* 1940, 99—103.

² Mira ils documents che suondan, mo era SPESCHA 292s.

³ Bossetti ei bein mo in member ella liunga retscha da Tessines e Lumbards che ein enteifer ils tschentaners s'interessai per las alps medelinas. Per entrar ella materia seigi suletamein renviu a VENZIN, *Val Medel*, en *Annalas*, 39, 45s. GIGER, *Viehalpen* 258, 274—277, 281—284. MÜLLER, *Abei Disentis* 43, 47, 49, 73, 79.

⁴ L'alp Valdraus cumpegliava en emprema lingia la costa seniastra dalla Froda, suls Plauns da S. Gions denter la Val Ruinas e la Val Aulta. Ditg s'extendevan las pastiras bergamascsas dallas palas dil Péz Gannaretsch entochen alla periferia da Fuorns e purtavan il num Alp Val da Rusas. Il Stavel dil Pigrer ell'alp Vatgira regorda aunc a quels temps. En cass da neiv havevan las nuorsas bergamascsas in'untgida sper la punt da S. Gions. Mira GIGER, *Viehalpen* 259, 283s.

⁵ Ils Craps e las Narundas vieifer S. Gions eran maders.

⁶ probabel la brev da 1743, renovada regularmein mintga diesch onns. Mira affitaziun da Lavaz anno 1800.

mei Joseph Maria Venzin per comisiun. De quei temps geraus stalter Matias Capeder, stalter regent Gion Batista Bundi, dilg conselg Gion Liberat Ant. Luz, salter Giachen Antoni Ber.
Jo Bonino Bossetti afermo come sopra⁷.

[Renovaziun dil contract cul pigrer]

Ano 1798 ils 15 aust ha ina ludeivla visnaucha turnau a schar agli signur Bonino Boseti sco schels 5 [onns] passai⁸ per 5 auters con las conditiuns veglias, auter che ilg pagament ei cerschiu: deigel ussa dar per on 205 R⁹.

Geraus de quei [temps] Joseph M. Venzin, stalter Gion Antoni Venzin, dilg cuselg stalter Gion Giachen Giger, Christ Antoni de Palli, salter Giachen Giuseppe Luz.

Jo Bonino Bossetti afermo come sopra.

[Fittaziun dall'alp Valdraus]

p. 146 / Ano 1800 ils 27 de sarcladur ha ina ludeivla vischnaucha concediu la alp da Valdraus¹⁰ con las Narundas — tier mantener endament, per 3 ons per prezi 239 R., 5 rascudis remez agli oberkeit — agli Gion Antoni Basetti. Jau resalvel aber sin la briff da vivon ch'ei marcadada.

Gion Ant. Venzin

⁷ Il pigrer segna cun agen maun.

⁸ La vischnaunca lai vi sco tschels tschun onns passai.

⁹ Il tscheins d'affitaziun ei carschius resp. augmentaus sin 205 flurins. En ina clausula, per gronda part scassada, aulza la vischnaunca il tscheins sin 210 flurins, per cass che Bossetti prendess si dus asens dapli. Sper las nuorsas bergamascas alpegiavan ils pigrers era cavals, mels ed asens, quei denton en in diember limitau. Cf. GIGER, *Viehalpen* 283.

¹⁰ Mira capetel «Alps», ordinaziuns da 1821, § 6.

[Affitaziun dall'alp Lavaz a Pietro Casale]¹¹

Ano 1800 ilgs 18 d'august ei vegniu acurdau l'alp da Lavatz¹² con igl Pietro Cumuneli con questas condiziuns.

1. Ch'el stopi schar ira en las nuorsas a cauras da Curaglia senza cantrariadatz¹³.
 2. Curche el carga en l'alp possi [el] star ina noig a Soing Gions, l'autra noig enta Platas¹⁴. Mo che nus pudein dar in um con el a mussar nua el a da star con las nuorsas sil mender don.
 3. En cas ch'el pudes bucca ira en con igl asens con las nuorssas, scha posi el schar 1 ne 6 dis (schau) ora nua che la vischnaunca vul¹⁵.
 4. En cas ch'el senflas malcontens prem on, sche possi el schar l'alp anavos agli vischnauncha. Igl simigliont la vischnauncha sch'ela s'enflas malcontenza, sche po ella era salvar l'alp tier saseza da d'in on avia¹⁶.
 5. Ch'el pagii per tscheins per alp 190 fl.
- Scret de mei Gion Ant. Venzin, stalter Gion Ant. Capeder gieraus de quei temps.

[Fittanza d'entginas pastiras sisu Sogn Gions]

p. 234 / 1824 ils 8 de setember¹⁷ ei concladiu de schar via il Lavatz cun in toc dil Songions, nomnau il Curvet, sco pli de velg, ner sut la

¹¹ Pietro Casale savess esser in descendent digl enconuschent pagrè Bartolomeo Casale, sez gia numnaus Cuminelli. Quel haveva affittau l'alp da Rusas per decennis, sco ils contracts talians da 1743, 1753 e 1773 paleisan, e pagava in tscheins annual da 43^{1/2} filips d'aur. Cf. doc. nr. 74 egl archiv communal e GIGER, *Viehalpen* 283s.

¹² Part. l'alp Lavaz mira GIGER, *Viehalpen* 262, 283s.

¹³ senza cuntrariadads, v.d. senza cunterfar a quella cundiziun.

¹⁴ Ils pigrers — per ordinari formavan treis pisturs ina cuminonza — astgan sefermar cun lur muntanera ina notg a Sogn Gions, l'autra ella Val Plattas.

¹⁵ Enzacons asens purtavan la mudesta bagascha e la vischala da caschar. Culs sumaris cargai cun magnucs e tschagrun nuorsa mavan dus pigrers da temps en temps viers la Lumbardia per vender leu lur zun tschercau purment. Cf. SPESCHA 292. G. GADOLA en *Glogn* 1941, 101.

¹⁶ Igl emprem onn vala per onn d'emprova ton per in sco per l'auter partenari.

¹⁷ Quei text fa part d'in conclus arisguard cargar las alps.

Platta, Davos Glisches tuca l'aua de Val Furcleta¹⁸ per in temps toca il pigrer sa vignir atras en Lavatz. Duessen ei bucca schar via il Lavatz e schasen [ei] via il Songions, sch'an ils de Songions reservau, tocca ei mundiassen las autres alps, de guder con lur vacas il Ganarets, Tegias mietz, Crap fes¹⁹.

[Entelgientscha pervia dil pass e repass]

p. 255 / 1835 ilg uost ei ordanau della vischnaunca e fatg ina entilgientscha cun ils figures che pasen tras nosa visnauncha. Et ei sentilgiu ch'els pagen mietzs rizer il tgiau per pasar e repasar, senza ver nagins dretgs de schar migliar ni schar far don, seigi praus ni pistirras²⁰.

Da quei temps dilg oberkeit: Jos. Ant. Capeder, Jos. Maria Bundj, Martin Venzin statalter, Gion Battesta Lutz statalter²¹, statalter salter Gion Vlentini Giger.

[Taler dils pigurers]

p. 256 / 1836 matg ils 8 ei della vischneunca ordanau de schengiar 3 R. 20 x. alla baselgia de s. Clau per motiff che la baselgia tilava zitgei schengetg dils figures²². La vischneunca ha reservau ch'ella possi retrer quei taler cura ch'ei plai.

¹⁸ la costa dil Péz Curvet e, da l'autra vart dalla Froda, las pastiras che s'extendan dalla Val Davos Gletschers tochen la Val Furcletta.

¹⁹ Ils vischins da Sogn Gions han reservau, entochen far mundi las autres alps, la gudida dallas Tegias mietz e dil Crap Fes sigl intsches da Gannaretsch.

²⁰ Quei ei apparentamein l'emprema entelgientscha che resda d'ina taxa da transit per las nuorsas pagreras.

²¹ Part. genau Gion Batt. Lutz mira GIGER, *Cristagl medelin* 40.

²² Quei regal alla baselgia da s. Clau a Curaglia po derivar dil dretg da passadi mond enta Lavaz. Eventualmein pasculavan ils asens, schai in pèr dis a Curaglia, sil fons dalla caplania. Mira il document da 1800.

Ils pigurers havevan relaziuns amicablas culs indigens. Las dumengias vegnevan els en roda al survetsch divin el vitg il pli maneivel. Els schavan gustar in bien gentar, stevan si legher e turnavan la sera beinduras empau tshuberlins viers lur fecler. SPESCHA 292. *Glogn* 1941, 101s.

Ella baselgia parochiala era in agen baun reservaus als pigurers. Cf. VENZIN, *Val Medel en Annalas*, 39, 65.

In fede Jos. Ant. Capeder, Jos. Maria Bundj, Martin Venzin, Gion Battesta Luz, Gion Vlentín Giger selte.

[Fitaziun dall'alp Garviel al pigurer]

p. 259 / 1837 november ils 12 ha la ludeivla visneunca schau per 2 onns alli pigurer de S. Galg l'alp dil Garviel tras en et orra sco era giu bas tut quei ch'ei dadens la Gonda²³. Ch'el possi puder libramein schi gleiti ch'el carga, cun la condiziun ch'el pagi anualmein 27 tallers. Las (s h) nuorzas della visneunca deigien bucca poder vignir ora Ganaretsch tochen ch'ei cargi las alps, per scheniar ils vischins de S. Gions e Perdatsch.

Da quei temps dilg obrikeit Jos. Ant. Capeder, Gion Battesta Pellj, Nicolaus Capeder stalter, Jos. Maria Bellj selter.

²³ Par. *Glogn* 1940, 111.

